

ONDERWEG NAAR
DE RECHTVAARDIGE STAD

Simon Franke / Wouter Veldhuis

stadessays trancity^xvaliz

Over nabijheid, vertrouwen,
wederkerigheid en gemeenschap

ONDERWEG NAAR
DE RECHTVAARDIGE STAD

Over nabijheid, vertrouwen,
wederkerigheid en gemeenschap

INHOUD

KOMPAS	5
DEEL 1	
Aansprekende verhalen	12
Rechtvaardige stad	14
Publieke waarde	20
Vertrouwen	32
Wederkerigheid	37
Gemeenschap	41
DEEL 2	
Van open stad naar rechtvaardige stad	49
Publieke verantwoordelijkheid	53
Posities in de STEDEBOUW	59
DEEL 3	
Van opvatting naar uitvoering	76
Nabijheid	84
Verbindingen in de tussenruimte	97
Rechtvaardigheid waarnemen en werken	103

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door:
de Van Eesteren-Fluck & Van Lohuizen Stichting

KOMPAS

In 2018 schreven wij het stadsessay *Verkenning van de rechtvaardige stad*.¹ ‘Rechtvaardigheid’ was toentertijd een redelijk onontgonnen terrein in het gesprek over de toekomst van Nederlandse steden. Inmiddels duikt het begrip steeds vaker op als wordt gesproken over stadsontwikkeling, wijkverbetering en sociale hulpverlening. Het is ook een belangrijk thema geworden in steeds meer programma-akkoorden van gemeentebesturen. Al heet het soms ‘inclusieve stad’ of ‘stad voor iedereen’. Steeds staat het voor een intentie, een ideaalbeeld hoe de leefomgeving tegelijkertijd duurzaam en toegankelijk gemaakt kan worden voor iedereen. Ook wij zijn ruim vijf jaar en talloze onderlinge gesprekken verder. De contouren van een rechtvaardige stad zijn ook voor ons scherper geworden, samengevat in: iedereen heeft recht op een betekenisvol leven in een betekenisvolle omgeving. Maar daarmee weten we nog niet hoe je dat moet bereiken, hoe je daar beleid en projecten voor ontwikkelt of als ontwerper condities voor levert. De afgelopen jaren voelden wij dus de behoefte om na te denken over wat we voor de gelegenheid het ‘werkveld stad’ noemen en over de vakdisciplines die daarin actief zijn. Vanuit onze achtergrond denken we dan al snel aan stedenbouw, planologie, landschap en architectuur; aan ontwerpers. En aan hun publieke en private opdrachtgevers. Natuurlijk gaat het niet alleen over ruimtelijk, maar ook over sociaal en ecologisch beleid en over bewoners en gebruikers, individueel of collectief in actiegroep of burgerinitiatief. Wie niet, zou je kunnen verzuchten. Het is de kracht en zwakte van een ideaal als rechtvaardige stad; het gaat ons allen aan. Om er toch grip op te krijgen zullen

1 Simon Franke, Wouter Veldhuis, *Verkenning van de rechtvaardige stad, Stedenbouw en de economisering van de ruimte*, Haarlem, Amsterdam, trancity*valiz, 2018

we het in dit essay vaak hebben over ruimtelijk ontwerp, of dat verruimen door het over stedenbouw te hebben in plaats van stedenbouw. Het begrip stedenbouw grijpt terug naar het aloude begrip stede, een plek.² Dat is veel meer dan stadmaken of bouwen aan steden, veel meer ook dan alleen ontwerp. Het is niet alleen ruimte verdelen en vormgeven conform de wens van de opdrachtgever, maar ook de noden en wensen van de samenleving opnemen, sociaaleconomisch, cultureel en biofysisch. De plek laden met betekenis voor de huidige samenleving, maar ook die van over vijftig of honderd jaar. Alleen in die samenhang en brede definitie van stedenbouw ontstaat de ruimte voor werken aan een rechtvaardige stad. Ons verhaal begint daarom niet bij ruimtelijke kwesties, maar bij maatschappelijke thema's die uiteindelijk ruimtelijke gevolgen hebben. We putten royaal en vrijelijk uit het werk van anderen en vormen een kleurrijke lappendeken van meningen, studies en trends op onderwerpen die volgens ons relevant zijn en die sterk met rechtvaardigheid te maken hebben. We zien dat verschillende disciplines in het ruimtelijk domein zich grote vraagstukken zoals klimaatverandering, afnemende biodiversiteit en transitie naar circulariteit hebben toegeëigend. En terecht. Maar wij vinden dat zij zich ook nadrukkelijker moeten verbinden met sociaaleconomische opgaven. Veel sociale problemen worden niet veroorzaakt door ruimtelijk ontwerp en je lost ze er ook niet mee op, maar in het vervolg van ons essay komen we voortdurend op wat, wanneer en waar ruimtelijk beleid en ruimtelijke ingrepen daar wel degelijk belangrijke invloed op kunnen hebben. De rechtvaardige stad staat niet voor niks in de titel van deze publicatie en dan verwacht je in deze inleiding dat we daar een definitie van

2 Bij de spellingwijziging van 1996 kreeg stedenbouw als afgeleid van stad en steden een 'tussen-n', Maar volgens ons en vele anderen was stedenbouw afgeleid van 'stede', of plek

geven. Maar die hebben we niet. Wat niet wil zeggen dat we geen 'verhaal' willen vertellen over rechtvaardigheid. Want dat is de kracht van het concept rechtvaardige stad: je kunt er prima een verhaal van maken, dat bij ons dus begint met het recht op een betekenisvol leven in een betekenisvolle omgeving en dat door velen aangevuld en verrijkt kan worden. De zoektocht naar de rechtvaardige stad geeft ons houvast. Gelukkig worden we daarin gesterkt door de Indiase econoom en filosoof Amartya Sen. In een kritiek op de Amerikaanse politiek filosoof John Rawls, die een algemeen geldende definitie van rechtvaardigheid noodzakelijk vindt (en formuleert), bepleit Sen een meer pragmatische benadering: om in de praktijk tenminste te proberen een onrechtvaardige situatie wat meer rechtvaardig te maken, is wat hem betreft legitiem.³ Juist omdat stedenbouw te maken heeft met bestaande situaties en een specifieke context, is dat een passende manier van denken en werken. Natuurlijk heb je dan geen heldere uitspraak over rechtvaardige doelen. Maar wat ons betreft moet rechtvaardigheid onderwerp zijn van een voortdurend gesprek en van een permanent zoeken, van onderweg zijn. Daar heb je dan wel een goed afgesteld kompas bij nodig en dat willen we met ons verhaal bieden. En meer dan dat. Bij heel veel ruimtelijke plannen vragen wij ons af: waar is het kompas van de stedenbouwkundige? Niet omdat we denken dat zij dit niet hebben. Integendeel, juist bij individuele gesprekken merk je dat bijvoorbeeld ontwerpers vaak een zeer goed geijkt kompas hebben. Maar op het moment dat ze aan de slag gaan voor een opdrachtgever, wordt het meestal niet meer gebruikt. Waarom gebeurt dat? In dit hele essay is het 'publieke' een leidend begrip. We gebruiken het in combinaties zoals 'publieke welvaart' en 'publiek belang'. En natuurlijk hebben we het over in de ruimtelijke wereld gebruikelijke begrippen als 'publieke ruimte' en

3 Amartya Sen, *Het idee van rechtvaardigheid*, Rotterdam, Lemniscaat, 2013

‘publiek vastgoed’, of net wat breder: ‘publiek domein’. ‘Publieke waarde’ zien we als de kapstok waar al die andere begrippen aan te hangen zijn. Ooit exclusief gekoppeld aan de ‘publieke sector’, waar overheidsbeleid uitvoering kreeg, zijn de afgelopen decennia eerst de markt en nu in toenemende mate ook weer de ‘gemeenschap’ actief in het creëren van publieke waarde.⁴ Afhankelijk van thema of situatie gebruiken we die begrippen ogenschijnlijk willekeurig door elkaar, maar wat ze verenigt is dat het belang van de samenleving als geheel belangrijker is dan dat van private partijen, of anders gezegd, als het collectief in plaats van het individu ervan profiteert.⁵

Bijdragen aan publieke waarde is een mooi beginsel voor iedereen die aan de stad werkt, de ontwerpdisciplines en opdrachtgevers voorop. De vormgeving van onze leefomgeving gaat de samenleving aan, niet alleen in de ruimtelijke verschijningsvorm, maar ook in de voorzieningen die daarin hun plek krijgen. Dat is een ‘publieke verantwoordelijkheid’. We denken dat veel beleidsmedewerkers, ontwerpers en opdrachtgevers in de praktijk worstelen om daar vorm aan te geven. Met dit essay willen wij hun houvast bieden om het werkveld met een andere houding tegemoet te treden, om zich met een andere vorm van betrokkenheid te verbinden met ruimtelijke opgaven. In de publieke opinie ligt de focus bij een rechtvaardige stad vooral op de wooncrisis. En natuurlijk ook op de toenemende druk van toerisme, het groeiend aantal daklozen, de strijd om de openbare ruimte tussen horeca en bewoner, de onevenredige ruimteclaim van auto’s bij de

4 De NSOB ziet publieke waarde als iets wat tot stand wordt gebracht door verschillende productiemodellen, markt, overheid en gemeenschap. Daarom beschouwen zij het als een breed en open begrip. Zie: Martijn van der Steen e.a., *Pop-up publieke waarde*, Den Haag, NSOB, 2013

5 Zie bijvoorbeeld: Rianne Riemens e.a., *An Assessment Framework for Safeguarding Public Values on Mobility Platforms*, 2021, <https://urbantransformations.biomedcentral.com/articles/10.1186/s42854-021-00023-3>

inrichting van onze straten, of het openhouden van publieke voorzieningen, om maar een paar thema’s te noemen. Dat is de actualiteit en daarover verschijnen dagelijks discussiebijdragen in kranten en op websites. Reden voor ons om te zoeken naar een verbreding van de discussie, vooral omdat de genoemde kwesties exponenten zijn van een breder probleem: ruimte, grond en gebouwen zijn steeds meer ten dienste komen te staan van privaat in plaats van maatschappelijk rendement. De markt is de afgelopen decennia ingezet als sleutel tot de oplossing van maatschappelijke problemen en dat geldt ook voor inrichting en gebruik van de ruimte. Sterker nog, grond en gebouwen als ideaal beleggingsobject zijn meer nog dan andere cruciale sectoren in de samenleving gefinancieeliseerd. Lokale overheden, beleggers, ontwikkelaars en ontwerpers zijn niet bij machte geweest die trend te beïnvloeden, of wilden dat ook niet. Daardoor is in onze ogen de maatschappelijke dimensie van verschillende ruimtelijke disciplines verschaald. Daarom zoeken we in het eerste deel van ons essay naar nieuwe economische uitgangspunten die ons weg leiden van die financialisering, een belangrijke voorwaarde om bestaande onrechtvaardigheid op te heffen en het over de ontwikkeling van een rechtvaardige stad te kunnen hebben.

Om greep te krijgen op de actualiteit is ‘gemeenschap’ voor ons een belangrijk begrip. Veel van de beschreven ontwikkelingen in de samenleving hebben te maken met het verlies aan gemeenschappen. Juist het bouwen aan gemeenschappen verbindt sociaal beleid met ruimtelijk beleid en ontwerp. Maar dat zal niet lukken zonder herstel van vertrouwen en wederkerigheid, in de samenleving, tussen mensen en tussen gemeenschappen, tussen overheid en burgers, tussen publieke en private belangen, tussen de geplande en de geleefde stad.

Door ons verhaal vlechten we voorbeelden waar gewerkt wordt aan vertrouwen, wederkerigheid en gemeenschap, waarmee we illustreren hoe

die begrippen zijn verbonden aan rechtvaardige ruimtelijke ontwikkeling. Om die samenhang vorm te geven, gebruiken we het begrip nabijheid. Nabijheid brengt mensen bij elkaar, bij werk, bij zorg en bij andere voorzieningen. Nabijheid stimuleert actief gebruik van de publieke ruimte en draagt zo bij aan gemeenschapsvorming.

Na ons stadsessay *Verkenning van de rechtvaardige stad* volgde nog een artikel in *NL magazine*.⁶ Het motto uit dat verhaal, van publieke welvaart boven private rijkdom, komt terug in dit essay en ook in veel activiteiten die we de afgelopen jaren ontwikkelden. Van bijdragen aan bijeenkomsten en onderwijs, van concrete projecten van MUST, het stedenbouwkundig bureau waar Wouter werkzaam is tot verschillende publicaties van trancity*valiz waar Simon aan verbonden is. En bij het College van Rijksadviseurs werkt Wouter met een breed team aan de programmalijn *Rechtvaardige buurten*, waarin allerlei ontwerpverkenningen en onderzoeken worden verricht en vertaald naar adviezen voor overheidsbeleid.⁷

Die ervaringen roepen vragen op. De rechtvaardige stad is een mooi en aansprekend concept, een ideaalbeeld noemden we het al, maar als we er al geen definitie van kunnen formuleren, hoe geef je daar in de praktijk dan vorm aan, vanuit beleid, vanuit opdrachtgevers, vanuit ontwerpers, vanuit gebruikers? Hoe komen we van anders denken over de sociaaleconomische en ruimtelijke ontwikkeling tot anders handelen? Daarom dit stadsessay als onderlegger voor een goed afgesteld kompas. Hoe navigeren we in de geplande en gebouwde omgeving om die stapsgewijs, zoals Amartya Sen ons voorhoudt, te verbeteren. Om, hoe complex dat ook is, samenleving en ruimte als één geheel te 'lezen' en te begrijpen. De essayvorm

6 Zie: <https://trancity.nl/blog/publieke-welvaart-op-zoek-naar-een-aansprekend-verhaal-voor-de-rechtvaardige-stad-simon-franke-trancity-wouter-veldhuis-must>

7 <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/projecten/rechtvaardige-buurten>

biedt ons de mogelijkheid om op ontdekkings-tocht te gaan en op de kaart onze eigen koers uit te stippelen, in de hoop bij te dragen aan een aansprekend verhaal voor een rechtvaardige en toekomstbestendige leefomgeving.

DEEL 1

AANSPREKENDE VERHALEN

Wat is een aansprekend verhaal en hoe functioneert het? Waarom hebben we dat nodig als we spreken over een rechtvaardige stad? Lange tijd was visie een besmet woord. En een pleidooi voor een groot of nieuw verhaal voor onze ruimtelijke toekomst deed de wenkbrauwen fronsen. Het riep associaties op met blauwdrukplanning, iets wat velen deed herinneren aan de starre tijd van de wederopbouw waarin plannen top-down werden doorgedrukt. Maar hier wordt met het badwater het kind weggegooid. Langzaamaan beseffen we wat de consequenties zijn van kortetermijnoplossingen voor langetermijnproblemen, zoals planoloog Peter Pelzer het formuleerde in zijn stadsessay *Verantwoordelijk voor de toekomst*.⁸ In hetzelfde essay stelt hij dat de focus op urgente actuele problemen ons het zicht ontnemt op belangrijke vraagstukken op lange termijn. De Engelse zoöloog en journalist George Monbiot was met zijn boek *Uit de puinhopen* onze inspiratie, waar hij stelt dat cijfers en rationele argumenten bij maatschappelijke veranderingen nauwelijks een rol spelen; het gaat om een aansprekend verhaal.⁹ Alleen daarvoor komen mensen in beweging, dat stuurt de publieke opinie en heeft politieke gevolgen. Dat verhaal moet gebaseerd zijn op waarden en beginselen. Hij haalt de Amerikaanse auteur Mike Davis aan: 'In de stad moet prioriteit worden gegeven aan publieke welvaart boven particuliere rijkdom.' Dat beginsel hebben we verwerkt in het eerdergenoemde artikel

8 Peter Pelzer, *Verantwoordelijk voor de toekomst. Op zoek naar een planologie van de lange termijn*, Haarlem, Amsterdam, trancity*valiz, 2021

9 George Monbiot, *Uit de puinhopen. Een nieuwe politiek in een tijd van crisis*, Rotterdam, Lemniscaat, 2018.

in *NL Magazine*¹⁰ en hebben we ons in de vorm van publieke waarde toegeëigend voor dit essay. Grote verhalen hebben in het verleden nogal eens desastreuze gevolgen gehad. Daarom moet je serieus in gesprek blijven over de waarden en beginselen die aan een verhaal ten grondslag liggen en hoeft een nieuw verhaal niet meteen volledig dichtgetimmerd te zijn. We hebben immers toch geen definitie van de rechtvaardige stad. Het is eerder een vertelling die door vele gelijkgestemden op hun eigen manier aangevuld wordt en die ons collectieve kompas ikt. Eerder een manier van denken en van daaruit handelen dan een vooraf bedacht concreet plan.

Grote verhalen zijn gebaseerd op kleinere verhalen. De voorbeelden die we door onze tekst weven, leveren zonder uitzondering een aansprekend verhaal op. Ze geven inspiratie voor vergelijkbare situaties en zijn bouwstenen voor de toekomst. De kracht van een verhaal boven kille cijfers komt op een andere manier terug bij de Franse historicus Pierre Rosanvallon, als hij wordt geïnterviewd in *De Groene Amsterdammer*: 'Een beroemde schrijver in Frankrijk zei in 1840: "De arbeiders zijn vandaag niet gerepresenteerd in het centrum van de macht. Ze hebben geen kiesrecht, maar ze zijn poëtisch gerepresenteerd." De eerste sociale beweging was poëzie, was emotie. Poëzie die was ontwikkeld om de problemen van de samenleving te presenteren. Deze narratieve representatie was heel aanwezig in populaire romans, in liedjes, in allerlei uitdrukkingen die de mensen het idee geven dat ze gehoord werden. Nu hebben de mensen kiesrecht, maar (...) de emotie is ver te zoeken. Er is behoefte aan narratieve representatie en niet alleen procedurele representatie.'¹¹

Rosanvallon geeft nog een ander voorbeeld: '(President) Roosevelt had dit begrepen ten tijde

10 <https://trancity.nl/blog/publieke-welvaart-op-zoek-naar-een-aansprekend-verhaal-voor-de-rechtvaardige-stad-simon-franke-trancity-wouter-veldhuis-must>

11 *De Groene Amsterdammer*, 2019-46

van de crisis van de jaren dertig. Hij bedacht dat als hij meer wilde uitgeven aan sociaal beleid, hij meer belastinginkomsten nodig had. Om daar draagvlak voor te organiseren lanceerde hij het Federal Writers' Project. Hij liet duizenden schrijvers, fotografen en journalisten het land in gaan. Wat zagen ze? Wat doorleefden de mensen? Het hielp de Amerikanen kennis te nemen van de realiteit (...) Zo creëerde Roosevelt draagvlak voor zijn sociale en fiscale politiek. Romans en verhalen kunnen meer doen om de kennis van de samenleving te doorgronden dan statistiek. Statistiek presenteert het gemiddelde van alles, maar niet de sensibele realiteit. Om een land te regeren heb je statistiek nodig. Om een land te begrijpen heb je verhalen nodig. Je moet weten wat mensen doormaken en hun leven kennen.'

We bieden met ons essay liever een verhaal dan een gereedschapskist, een verhaal over wat we te winnen hebben in plaats van te verliezen aan rechtvaardigheid, aan levenskwaliteit en leefomgeving en waarom iedereen die werkt aan de stad onderdeel van dat verhaal moet willen zijn.¹²

RECHTVAARDIGE STAD

We schrijven aan een aansprekend verhaal voor een rechtvaardige ruimtelijke toekomst. Dat we in het vervolg van ons essay vaak onze argumentatie bouwen op onze keuze voor publieke welvaart boven private winst in de ruimtelijke ontwikkeling, is een vorm van maatschappelijk engagement die ons past. Maar we zijn ons er steeds meer van bewust geworden dat daarmee nog niet vanzelfsprekend een betekenisvol leven in een betekenisvolle leefomgeving mogelijk wordt voor iedereen. Zelfs als publieke welvaart de inzet is, wil dat nog niet

12 Zie bijvoorbeeld: Kim Putters, *Het einde van de BV Nederland, Over de noodzaak van een verhaal voor onze samenleving*. Amsterdam, Prometheus, 2022. Of de Nutslezing 2023 van Maarten Hajer: *Durven geloven in een rechtvaardige en duurzame stad* <https://nutslezing.nl/>

zeggen dat beslissingen die genomen worden in het publiek domein voor iedereen eerlijk uitpakken. Rechtvaardigheid als criterium dwingt ons een stap verder te zetten en na te denken over inrichting en toegang tot de ruimte met afweging van de ideeën en belangen van iedereen in de samenleving. Rechtvaardigheid zien we daarom als een noodzakelijk en principieel beginsel in ons verhaal. We hintten in de inleiding al op de individuele – of sterker nog morele – verantwoordelijkheid van ontwerper en opdrachtgever voor de publieke zaak. Voor die morele component in rechtvaardigheid vinden we steun bij de Amerikaanse politiek filosoof Michael Sandel.¹³ Hij schrijft dat de rechtvaardige samenleving niet bereikt wordt door simpelweg het welzijn van mensen te maximaliseren of de keuzevrijheid van het individu te garanderen. Dat zijn onderdelen van de meeste rechtvaardigheidsperspectieven, maar hij vindt het belangrijker dat 'het bij rechtvaardigheid gaat om het cultiveren van deugdzaamheid en redeneren over het algemeen belang'. Daar hoort een publieke cultuur bij, dat je gaat overleggen over de betekenis van de goede manier van leven, of in onze woorden overleggen over een betekenisvol leven in een betekenisvolle leefomgeving. Dat maakt het volgens hem zinloos om op zoek te gaan naar een principe of procedure waarmee voor altijd en overal een rechtvaardige samenleving wordt gedefinieerd.

Rechtvaardigheid is stelling nemen; over economische en sociale kwesties en over morele betrokkenheid. 'Bij rechtvaardigheid gaat het niet alleen om de juiste manier om dingen te verdelen. Het gaat ook om de juiste manier om dingen te waarderen.' Dus wil Sandel het niet alleen hebben over inkomsten, werk, maar ook over algemeen belang, dienstbetoon, solidariteit, goed burgerschap. Dat past bij ons beeld van een goed afgesteld kompas, dat niet precies vertelt welk einddoel we moeten bereiken

13 Michael J. Sandel, *Rechtvaardigheid, Wat is de juiste keuze?* Utrecht, Ten Have, 2010

maar ons wel in de juiste richting leidt; niet precies vertelt hoe we moeten werken, maar wel onze moreel gemotiveerde inzet op het juiste pad houdt. Een van ons is lid van de kerngroep van een Community of Practice Rechtvaardige Stad, een groep geïnteresseerden uit de werelden van onderwijs, wetenschap, lokaal beleid en ontwerp.¹⁴ De bijeenkomsten leveren boeiende en leerzame gesprekken op. Wat opvalt, is dat het moeilijk is om theorie en praktijk bij elkaar te brengen. Velen die in de praktijk werken zijn bezig met een maatschappelijk programma, waarbij het een oprechte ambitie blijkt om de stad meer economisch gelijk, cultureel divers, gezond en toekomstbestendig te maken. Om het goede te doen dus; vaak samengevat als een meer inclusieve stad. De meer theoretisch ingestelden vragen om toetsing aan rechtvaardigheidsprincipes en -processen. Die twee werelden sluiten niet vanzelfsprekend op elkaar aan, maar zijn beide nodig. De 'praktijk' werkt vanuit maatschappelijk engagement, maar zoals we dit hoofdstuk al begonnen, het rechtvaardigheids-criterium helpt ons scherper te onderscheiden of toegang tot en gebruik van de ruimte eerlijk is naar iedereen. De 'theorie' levert ons de taal en instrumenten om die afwegingen te maken; om ons kompas te ijken.

Edwin Buitelaar, hoogleraar aan de Universiteit Utrecht en onderzoeker bij het Planbureau voor de Leefomgeving, beschrijft in zijn stadsessay *Maximaal, gelijk, voldoende, vrij* vier perspectieven op de rechtvaardige stad: 1. de welvarende stad (maximale welvaart voor een zo groot mogelijke groep), 2. de egale stad (iedereen krijgt hetzelfde), 3. de voorzienende stad (iedereen krijgt voldoende), 4. de vrije stad (maximale kansen en keuzes).¹⁵ Daarmee schept hij helderheid, omdat

14 CoP Rechtvaardige stad <https://www.linkedin.com/groups/12887190/>

15 Edwin Buitelaar, *Maximaal, gelijk, voldoende, vrij. Vier perspectieven op de rechtvaardige stad*, Haarlem, Amsterdam, trancity*valiz, 2020

ze alle vier rechtvaardigheid beogen en een duidelijk vertrekpunt en doel hebben, maar niet straffeloos zijn te vermengen, omdat ze vaak strijdig met elkaar zijn. Buitelaar maakt geen keuze, hij biedt opties en de waarde van zijn essay is dat hij de discussie op scherp zet en een model aanreikt om beleid te analyseren. Wij gaan ook niet kiezen voor een van zijn vier perspectieven. Niet alleen omdat we denken dat aan elk van de vier nadelen kleven, maar ook omdat we niet geloven dat er een universeel perspectief is op rechtvaardigheid dat leidend moet zijn in ruimtelijke besluitvorming.

De uitweg die we zoeken uit absolute definities en tegenstrijdige beleidsambities, is een manier van werken. Maar daarbij hebben we wel houvast nodig. Een eerste stap vinden we in de *capability*-benadering. Om dit te kunnen duiden moeten we even terug naar de filosofische discussie over rechtvaardigheid. John Rawls koppelt aan rechtvaardigheid formele rechten en vrijheden. Hij wil iedereen dezelfde vrijheden garanderen met gelijke toegang tot posities en ontwikkelingen (en ongelijkheid is voor hem alleen te accepteren als het niet ten koste gaat van de minder bedeelenden of het moet hen zelfs voordeel opleveren). Dat klinkt logisch, maar Amartya Sen (en met hem filosoof Martha Nussbaum) vindt dat te simpel gedacht. Hij onderschrijft de principes van Rawls wel, maar vindt feitelijke rechten en mogelijkheden belangrijker. Het gaat niet alleen om hulpbronnen als inkomen en kansen op de arbeidsmarkt, maar om capabilities, de mogelijkheden om te doen wat we kunnen en willen doen en te zijn wie we willen zijn. Te kunnen kiezen, alternatieven te hebben.

Het gaat dus om het voorkomen van 'keuzearmoede' én 'handelingsarmoede', de reële mogelijkheden om onze wensen vorm te geven. Voor ons betekent dat niet alleen het consumptieve kiezen, maar ook het productieve handelen. Krijgen mensen de mogelijkheid om een 'betekenisvol leven' te leiden? Nussbaum heeft in aanvulling op de theorie van Sen de capabilities die essentieel zijn

voor een betekenisvol leven (of in haar woorden: volwaardig menselijk bestaan) in tien punten ondergebracht.¹⁶ Hoewel zij zelf zegt dat haar universele capabilities alle ruimte laten voor een pluriforme invulling, komt het ons toch bevoogdend over. Dan voelen we ons toch meer thuis bij Sen die veel sterker de nadruk heeft gelegd op de sociale en geografische verschillen, waarbij het belang van bepaalde capabilities per situatie veranderd. Dat past ook beter in onze vertaling van algemene theorieën over rechtvaardigheid naar ruimtelijke opgaven. Net zozeer als dat Sen oog heeft voor een pragmatische benadering die volgens ons bij het werken in de bestaande stad onvermijdelijk is: het bestrijden van onrecht waar je het waarneemt. Ook al formuleren we geen vastomlijnd eigen perspectief op rechtvaardigheid en vinden we dat rechtvaardigheid plaats- en contextafhankelijk is en we onrecht moeten bestrijden waar we het tegenkomen, daarmee zijn we er nog niet. De Amerikaanse filosoof Nancy Fraser muntte al 25 jaar geleden drie begrippen waarin rechtvaardigheid vorm kan krijgen: *redistribution*, *recognition* en *representation*.¹⁷ Herverdeling kan staan voor een eerlijk deel van goederen en diensten. Erkenning is het zien van mensen (nu en toekomstige, maar ook de natuur en de planeet) wier rechten niet serieus worden genomen. Representatie staat voor het opnemen in het proces van onvoldoende erkende groepen. Alle drie de begrippen zijn te lezen als in een ontwikkelproces opkomen voor hen die daarin onvoldoende recht wordt gedaan. Dat ikt ons kompas voor rechtvaardig werken. Het zal in de praktijk vast niet altijd eenvoudig zijn om dit soort begrippen toe te passen. Toch zullen we daarvoor de vormen moeten vinden.

16 Zie bijvoorbeeld: https://en.wikipedia.org/wiki/Capability_approach

17 Zie bijvoorbeeld: Redistribution, recognition and representation: understanding justice across academic disciplines. <https://www.elgaronline.com/display/edc/oll/9781839108471/9781839108471.00011.xml>

Max Weghorst (Universiteit Utrecht) is lid van de eerdergenoemde Community of Practice en pleitbezorger voor meer gemeenschappelijke taal en criteria voor rechtvaardigheid in ruimtelijke planvorming. Juist om ervoor te zorgen dat maatschappelijke ambities ook rechtvaardig zijn en dat het benoemd kan worden wanneer dat zo is. Hij introduceert daarvoor vier bouwstenen, die wij direct toepassen op de inhoud van ons essay:¹⁸

1. *Wie neem je mee in je rechtvaardigheidsafwegingen?* Onze vertaling daarvan is dat in stedenbouw dat altijd bewoners en gebruikers zijn, en niet alleen de huidige, maar ook de toekomstige. En niet alleen mensen, omdat een ruimtelijke toekomst alleen kan bestaan in een duurzaam vormgegeven biosfeer.
2. *Wat zijn de belangrijkste waarden die je meeneemt?* Voor ons is publieke welvaart boven private rijkdom zo'n waarde. Wij hechten sterk aan het publieke karakter van belangrijke ruimtelijke voorzieningen, waarbij nabijheid een belangrijk instrument is.
3. *Welke dingen verdeel je en/of ken je toe (of verwijder je juist) om te voorzien in gespecificeerde waarden?* In onze ruimtelijke disciplines gaat het dan natuurlijk over goede huisvesting, zorg, openbaar vervoer, publiek vastgoed, publieke buitenruimte.
4. *Welke principes gebruik je om te bepalen hoe je die dingen eerlijk (onpartijdig) verdeelt en/of toekent...* Hierbij zullen we in het vervolg van ons essay nog regelmatig terugkeren. Wederkerigheid is voor ons zo'n principe. Je haalt bijvoorbeeld voorzieningen weg uit de leefomgeving van mensen, maar voeg je ook iets toe en voor wie?

Natuurlijk is de theoretische discussie over de rechtvaardige stad hiermee niet gedekt. Wij hebben geen definitie van wat een rechtvaardige stad is en zijn er ook niet naar op zoek. Het woord

18 <https://publications.hva.nl/bewogen-stad-12/rechtvaardige-ruimtelijke-ontwikkeling-wat-bedoelen-we-ermee-wat-willen-we-ervan-wat-moeten-we-ervoor-doen>

‘onderweg’ in de titel van ons essay betekent voor ons dat de stedenbouwkundige niet definieert hoe een opgave rechtvaardig gemaakt kan worden, maar het onderwerp wel steeds ter discussie stelt in het ontwikkelproces. Hebben we bijvoorbeeld Nancy Frasers uitgangspunten voor rechtvaardigheid – verdeling, erkenning en representatie – geborgd? Of: hebben we het ontwikkelproces wel geladen met antwoorden op de vier bouwstenen van Max Weghorst? Zo kunnen we ons rechtvaardig werken aan de stad in de juiste kompaskoers houden, als we in staat zijn de overwegingen en principes die we uit dit hoofdstuk meekrijgen op tafel te leggen in elk gesprek tussen opdrachtgevers en ontwerpers en met bewoners en bestuurders.

Dat gesprek over de rechtvaardige stad is nooit alleen een gesprek tussen vakgenoten en direct betrokkenen. We voeren het ook in een goed functionerend mentaal en fysiek publiek domein. Dat vraagt om een morele en een politieke inzet. Het politieke zoals Hans Teerds dat verwoordt, is ‘de gebouwde omgeving (die) de mens conditioneert en daarmee niet alleen invloed heeft op het persoonlijke en sociale leven van haar bewoners, maar ook op de politieke vitaliteit van een samenleving. Ontwerp grijpt in, in de wereld die we delen – om een begrip van Arendt te gebruiken – en dat maakt architectuur en stedenbouw fundamenteel politiek.’¹⁹ Zo wordt rechtvaardigheid een onlosmakelijk deel van ons verhaal voor de ruimtelijke toekomst.

PUBLIEKE WAARDE

Voordat samenleving en ruimte onderdelen van ons verhaal over de rechtvaardige stad kunnen worden, moeten we afscheid nemen van een aantal economische dogma’s, zoals de heilzame

19 Hans Teerds, *De ruimte die we delen. Hoe maken we architectuur en stedenbouw politiek?* Haarlem, Amsterdam, trancity*valiz, 2023

werking van de markt voor delen van de publieke sector.

Toonaangevende economen als Nobelprijswinnaar Joseph Stiglitz en Mariana Mazzucato bepleiten een sterkere rol voor de overheid, om markten te reguleren.²⁰ Zij stellen niet de markteconomie als zodanig ter discussie, maar wel het marktdenken dat leidt tot afbraak van de publieke sector en waardeonttrekking aan de samenleving door aandeelhouderswinst voorop te zetten en door de financialisering van alles van maatschappelijke waarde. Zij maken een duidelijk onderscheid tussen winst die behaald wordt met ‘productie’ en die wordt geherinvesteerd en winst die wordt behaald met financiële handelingen, die gewoonlijk juist wordt onttrokken aan de samenleving en die tot private verrijking leidt.

De crisis van 2008 is veroorzaakt doordat de financiële sector een te grote hap heeft gehaald uit het surplus dat in diensten en productie wordt gecreëerd. Daarmee ondermijnt in plaats van stimuleert die sector een gezonde marktwerking. Dat verklaart waarom in brede kring is gedrongen dat de grens is bereikt. Het ging mis, omdat speculatieve handel in financiële activa beter beloond wordt dan investeren in nieuwe productiemiddelen en nieuwe banen. Het gaat dus om het opnieuw leren denken in waardeontwikkeling op lange termijn in plaats van kort en snel rendement. Daarvoor moeten we waarde opnieuw definiëren, met name de collectieve bijdrage aan waardeontwikkeling. Het is bijvoorbeeld onbegrijpelijk dat uitgaven in de publieke sector, zoals onderwijs, als een kostenpost worden gezien waarop kan worden bezuinigd. Die kosten worden uitgedrukt in een percentage van

20 We maken gebruik van Mariana Mazzucato, *De waarde van alles. Onttrekken of toevoegen aan de wereldeconomie*, Amsterdam, Nieuw Amsterdam, 2018. En van: Joseph E. Stiglitz, *Winst voor iedereen. Progressief kapitalisme in een tijd van onvrede*. Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2019

het BBP (bruto binnenlands product), maar de onmisbare toegevoegde waarde voor de economie van de toekomst wordt nergens meegeteld. Terwijl het doorverkopen van leningen juist wel wordt gezien als een meetellende economische activiteit, hoewel het feitelijk niet veel meer is dan het heen en weer schuiven van geld.

Dit soort rekenmethodieken leiden tot een onderwaardering van de publieke sector. De overheid wordt zo gemarginaliseerd tot het scheppen van voorwaarden voor de markt, terwijl we juist een overheid nodig hebben die actief is in het realiseren van diensten die van groot belang zijn voor het publieke welzijn. Dit is geen verstoring van de markt zoals het gangbare verhaal wil, maar juist het scheppen van een markt.

We moeten dus op zoek naar een nieuw vocabulaire voor beleidsmakers binnen een actieve overheid. In plaats van alleen maar 'regelgevers' te zijn, zouden beleidsmakers als mede-scheppers van publieke waarde een beter gefundeerd recht moeten hebben om ervoor te zorgen dat de baten voor iedereen beschikbaar zijn, wat hun een rol geeft in het vormgeven van private markten. En daarom pleiten we in dit essay voor sturing op publieke waarde bij ruimtelijke opgaven als huisvesting, maatschappelijk vastgoed, waterhuishouding of natuur. Stiglitz helpt ons iets dichterbij te komen in de praktische gevolgen van dit denken. In een interview met Follow the Money stelt hij dat de echte uitdaging die we tegemoet gaan niet het in stand houden van economische groei is, maar de met elkaar verbonden klimaatcrisis en toeneemende ongelijkheid.²¹ Private partijen zullen niet innoveren om de planeet te redden, maar om hun winst te verhogen. Daarom moet juist de overheid bij innovatie sturend zijn. Om de samenleving

21 <https://www.ftm.nl/artikelen/joseph-stiglitz-we-hebben-luid-protest-nodig-tegen-de-stille-invloed-van-het-grote-geld?share=fXWdxMpgjj-c3iPS6RnKdonSgBgIPm4XxiDPvD%2FET%2BvLYhpU-SwmX8GYr60CSS0A%3D%3D>

verder te helpen moet in zijn ogen de overheid 'zorgen voor een mobilisatie van resources, met investeringen, belastingen en regulering.'

Grond

Gebrek aan overheidssturing uit onvermogen of onwil en botsende belangen tussen private winst en publieke waarde komt nergens zo navrant op tafel als bij de omgang met grond. Bij bijna alles wat we ruimtelijk doen is grond belangrijk en als dat een keer niet zo is, omdat we het over bijvoorbeeld de Noordzee of het luchtruim hebben, maken we dezelfde fouten. Het zijn ecologisch belangrijke bronnen die we uitputten, verwaarlozen en vervuilen. Maar dat niet alleen, juist economisch gaan we er verkeerd mee om. De waarde van de grond wordt afgeleid van externe factoren, zoals de waarde van de opstal (residueel bij woningbouw) of de waarde van toekomstig gebruik (van agrarisch naar woningbouw), of de omgeving. Dat laatste is altijd een helder voorbeeld. De waarde van een woning wordt in hoge mate bepaald door de kwaliteit van de locatie. Goede publieke voorzieningen zoals scholen, zorg, openbaar vervoer en culturele instellingen verhogen de prijs. Dat is fijn voor de eigenaar van die woning, maar de gemeenschap die veel van die voorzieningen betaalt ziet daar niks van terug. In grond zit dus publieke waarde opgesloten, dat is een collectieve prestatie. Veel van die woningen zouden waardeloos zijn als Nederlanders via belastingen niet allemaal betaalden voor de waterhuishouding. Elk jaar opnieuw gaan er miljarden euro's naar onderhoud van dijken en sluizen en het bemalen van polders. Als je het zo bekijkt, is het erg onrechtvaardig dat door de privatisering van de grond, met de bijbehorende nadruk op de marktwaarde, de publieke waarde onttrokken wordt en private rijkdom mogelijk gemaakt. De Nijmeegse hoogleraar Erwin van der Krabben deed in opdracht van de Autoriteit Consument & Markt onderzoek naar *De werking van de*

grondmarkt.²² Zijn rapport laat heel gedetailleerd zien wat er misgaat als de kans op private winst voorrang krijgt op een bijdrage aan het publieke welzijn. Ontwikkelaars kopen grond op en hebben vervolgens het zelfrealisatierecht. Welk plan de overheid ook heeft met die grond, het zal moeten worden gerealiseerd met de bewuste grondeigenaar. Dat geeft de private eigenaar meer macht dan de overheid die het publiek belang vertegenwoordigt. En die macht wordt uitgeoefend, bijvoorbeeld door het uitstellen van het bouwplan omdat de verwachting is dat in een markt met stijgende woningprijzen in een later stadium meer te verdienen is. Daarom is er ook discussie om zelfrealisatierecht uit te breiden tot zelfrealisatieplicht. Van der Krabben noemt het een imperfecte markt. Het gevolg is dat er (te) veel geld wordt verdiend via de grond en dat bijvoorbeeld woningen duurder zijn dan nodig of dat de overheid/belastingbetaler meer moet bijleggen om de woningen betaalbaar te houden. De stijging van de verkoopprijzen van woningen komt onevenredig ten bate aan de grondeigenaar. Onderzoek toont aan dat tussen 2012 en 2022 de bouwkosten met zo'n vijftig procent zijn gestegen. Dat is niet niks, maar in diezelfde periode is de residuele grondwaarde bij de gebouwde woningen met zeshonderd procent gestegen.²³

Daar iets aan veranderen door een actiever grondbeleid van de gemeenten is nog niet zo eenvoudig. Eenmaal verworven eigendomsrecht is niet zo gemakkelijk aan te tasten. En ontwikkelaars zijn de overheid de laatste decennia natuurlijk meestal voor geweest bij verwerven van bouwgrond, daarin geholpen door een tijdsgeest waarin privatisering gestimuleerd werd en grond in eigendom bij de gemeenten en uitgegeven in

22 Erwin van der Krabben: De werking van de grondmarkt; gevolgen voor de woningbouw en functioneren woningmarkt. Nijmegen 2021. Een handzame samenvatting staat in het rapport, maar biedt ook een interview met Van der Krabben bij Follow the Money, 10 januari 2022

23 <https://www.linkedin.com/feed/update/urn:li:activity:7151477277157982211/>

bijvoorbeeld erfpacht juist werd ontmoedigd. Er is ook nog een andere weg dan het eigendoms- en zelfrealisatierecht ter discussie te stellen: grond is vermogen en een productiefactor en dus is het volgens Edwin Buitelaar logisch om daar belasting over te heffen.²⁴ Het vermindert het effect op het aandeel grondwaarde in de woningwaarde en het vermindert de vermogensongelijkheid in ons land. Met grondbelasting zal er minder grondspeculatie zijn en omdat het geld kost om grond braak te laten liggen, zal het een versnelling geven in gebiedsontwikkeling. En het is een rechtvaardige belasting, want 'Je kunt alleen een natuurlijk recht hebben op jezelf en iets wat je zelf hebt gemaakt.' Een grondbelasting zal nog wel even op zich laten wachten in Nederland, maar wij vinden dat alleen al het denken en onderzoeken ervan het bewustzijn sterkt dat er fundamenteel iets mis is in onze grondpolitiek; het leidt tot grote vermogensverschillen en een onrechtvaardige verdeling van het gebruik van de ruimte. Herziening van de grondpolitiek leidde in het verleden al eens tot de val van een kabinet (Den Uyl – 1977). Het tragische is dat we dat inmiddels vergeten zijn, waardoor een hervorming van de grondpolitiek verder lijkt dan ooit. Maar er zijn ook tekenen dat de politiek zich er weer bewust van lijkt te worden dat veel ruimtelijke vraagstukken vastlopen door de wijze waarop we nu omgaan met grondbezit. Publicist en oud-politicus Myriam de Rijk ziet bijvoorbeeld in de grondpolitiek – en dus niet in stikstofregels of duurzaamheidseisen – de werkelijke oorzaak van de stokkende woningbouw: 'Het "zelfrealisatierecht" geeft hun (ontwikkelaars) het recht om de locatie te ontwikkelen óf juist niet te ontwikkelen als dat financieel beter uitkomt. Uit onderzoek van het Kadaster bleek dat grond die eigendom is van gemeenten sneller bebouwd wordt dan die van particuliere eigenaren.'²⁵

24 https://dSPACE.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/421586/buitelaar_meijer2.pdf?sequence=1

25 <https://www.groene.nl/artikel/speculatie-2023-05-31>

Ontgroeien

Ons economisch systeem is gebaseerd op groei. Zonder groei raken we in een recessie die volgens sommigen rampzalig zal uitpakken voor de transitie naar een duurzame toekomst. Maar wij denken dat ongebreidelde consumptiegroei leidt tot een ecologische ramp. En de daarbij behorende voortgaande groei van kapitaal leidt tot een groeiende onrechtvaardigheid; een sociale ramp. In *Minder is meer* beschrijft Jason Hickel de principes van *degrowth*.²⁶ Hij wijst het idee van groene groei waarin innovatie en technologie het klimaatprobleem kunnen oplossen en dat daarvoor juist economische groei noodzakelijk is, volledig af. Natuurlijk kunnen we technologische innovatie gebruiken, maar de winst die daarbij wordt behaald, gaat teniet door dat juist de groei vraagt om steeds meer kapitaal, energie en grondstoffen. En bovendien leidt het paradoxaal genoeg tot meer consumptie. Kort door de bocht: motoren van auto's zijn steeds zuiniger geworden, maar de energiewinst wordt benut voor de ontwikkeling van steeds grotere en zwaardere modellen die uiteindelijk evenveel blijven gebruiken. We zullen toe moeten naar een samenleving die minder gaat consumeren en die niet langer overbodige producten accepteert of producten die snel vervangen moeten worden, omdat ze gepland verouderen en kapotgaan.

Architectuur en stedenbouw anticiperen steeds meer op de klimaatcrisis met ontwerpen voor waterbeheer, tegen hittestress, nul op de meter, circulariteit. Dat is de aanpak van stapsgewijs verbeteringen doorvoeren. Natuurlijk onderschrijven we die ontwikkeling, maar een sterker besef van ontgroeien is ook noodzakelijk. In het werk van het toonaangevende Franse architectenbureau Lacaton & Vassal staat hergebruik en beter benutten van het bestaande voorop. De aanpak van Place Léon Aucoc in Bordeaux is exemplarisch voor hun houding. Gevraagd om het plein opnieuw

26 Jason Hickel, *Minder is meer. Hoe degrowth de wereld zal redden*, Berchem, EPO, 2021

in te richten verkozen deze architecten, na vele observaties en gesprekken, om het plein te laten zoals het is en het vooral beter te onderhouden.²⁷ Kristiaan Borret, de huidige stadsbouwmeester van Brussel, heeft een vergelijkbare boodschap: 'Wij hebben dan ook besloten om ons (...) op circulariteit te richten. Dat is immers een erg effectieve manier om emissies te beperken. In wezen ligt het ook aan de basis van duurzaamheid. Voordat je biobased isolatiematerialen en een warmtepomp plaatst, moet je nadenken over wat je kan doen met de zaken die voorhanden zijn.'²⁸

De aandacht voor behoud en beter benutten van het bestaande begint ook door te dringen in het Europees beleid voor ruimtelijke ordening. De Europese Commissie bereidt een Bodemgezondheidswet voor om de verdere stedelijke uitbreiding vanaf 2050 een halt toe te roepen. Vanaf dat moment moeten steden het doen met de ruimte die ze hebben en mag het netto ruimtebeslag van steden niet verder toenemen.²⁹

Beter benutten van het bestaande, niet slopen, behoud en transformatie zijn stuk voor stuk ruimtelijke vertalingen van ontgroeien. En het legt de basis voor het erkennen en verstevigen van bestaande sociale structuren en gemeenschappen; een cruciale voorwaarde voor rechtvaardigheid.

'Fundamentele' economie

Laten we nog even terugkeren naar publieke waarde. Als inspirerend perspectief en als sturende filosofie kan het ervoor zorgen dat we niet steeds achter de feiten aanlopen, maar actief vanuit de publieke sector zelf initiatief nemen, investeren in gewenste ontwikkelingen als de markt dat niet doet. Niet om een nieuwe overheidsbureaucratie

27 <https://www.lacatonvassal.com/index.php?idp=37>

28 <https://www.nav.be/artikel/3655/oek-banale-gebouwen-zijn-het-behouden-waard/>

29 <https://www.pbl.nl/nieuws/2023/pbl-verkent-nederlandse-gevolgen-eu-doelstelling-e28098land-take-e28099>

op te tuigen, maar juist om particulier initiatief te laten bijdragen aan publiek welzijn. Het biedt ook een handvat voor het stimuleren van burgerinitiatief. In de Nederlandse stedelijke ontwikkeling zoeken we al geruime tijd naar meer ruimte (letterlijk en figuurlijk) voor initiatieven die door groepen burgers worden genomen: energie- en wooncoöperaties, vergroening in de wijken, behoud van publiek vastgoed en collectief beheer. Dit soort initiatieven wordt vaak gekarakteriseerd als het verleggen van democratische structuren. Beslissen dichterbij de burger. En de burger daarvoor meer betrekken bij de eigen leefomgeving. Dat is een belangrijk aspect. Maar er zijn ook economische kenmerken zoals een mix van betaald en onbetaald werk, bijna altijd het uitbannen van speculatie en waardeonttrekking en pogingen om geldstromen te combineren. Het gaat om wat de Engelsen *foundational economics* noemen en waar we in ons eerste essay al over schreven.³⁰ Hier kan de overheid zoveel meer mogelijk maken door regulering en investering. Denk aan aangepaste grond- en vastgoedprijzen voor maatschappelijk waardevolle activiteiten. Dit druist echter in tegen het gelijkheidsbeginsel dat meerdere gegadigden de kans moet geven om het eigendom of gebruiksrecht van publieke grond of vastgoed te verwerven. In de praktijk betekent dit dat marktpartijen meestal meer geld op tafel kunnen leggen en zo lokale burgerinitiatieven, zoals wooncoöperaties, uit de 'markt' drukken. Alleen voor woningcorporaties mag de gemeente een uitzondering maken, omdat deze een wettelijke rol hebben om te voorzien in voldoende betaalbare woningen.³¹

30 Verkenning van de rechtvaardige stad, p. 17

31 Het gelijkheidsbeginsel bij verkoop door de overheid is op scherp gesteld met het Didam-arrest van de Hoge Raad in 2021. Dit naar aanleiding van bezwaren tegen de een-op-een verkoop van het voormalige gemeentehuis in Didam. Zie voor een toegankelijke toelichting op de gevolgen van dit arrest: <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/dit-is-wat-het-didam-arrest-betekent-voor-de-praktijk-van-gebiedsontwikkeling/>

En zo zijn we door een zogenaamd rechtvaardige marktwerking vastgelopen in het halsstarrige frame dat publieke grond en vastgoed financieel maximaal moeten renderen als het verkocht wordt. Bestuurskundige Paul Frissen benoemt het gevolg van die redenering; 'waarden als eerlijkheid en rechtvaardigheid zijn niet relevant voor de markt, dus zal de uitkomst van marktprocessen oneerlijk en onrechtvaardig zijn als dat economisch rationeel is.'³² Grondrechten als zorg, onderwijs en betaalbare huisvesting moeten we daarom vanaf punt nul niet langs dezelfde financiële meetlat leggen als commerciële functies. Hier kan de overheid innovaties realiseren die later eventueel een onderdeel worden van de markt, als de overheid ze weet te binden aan eisen van publiek belang. Maar dan moeten we wel eerst de logica van grondprijs en publieke waarde opnieuw aan elkaar lijmen en zo de basis leggen voor een 'fundamentele' economie. Dat is niet altijd gemakkelijk, want zoveel vrije financiële ruimte heeft een gemeente niet. Veel van de middelen komen van de rijksoverheid en zijn geoormerkt voor specifieke doelen, terwijl juist een groot deel van de eigen middelen voortkomt uit grondverkoop.

Preston – Verenigd Koninkrijk

Hoe vinden we een andere weg? Ook in Engeland wordt geëxperimenteerd met *Community Wealth Building*. Als voorbeeld wordt vaak het verhaal verteld van Preston, een oude industriestad van ongeveer 150.000 inwoners ten noorden van Manchester, die door het verdwijnen van de industrie en de crisis van 2008 in grote problemen komt. Tien jaar later wordt Preston juist gezien als een stad die weer snel uit het dal klom. Niet wachten tot de economie aantrekt en er van buitenaf een investeerder opduikt, maar met de oprichting van het Preston Co-operative Development Network zelf ideeën en initiatieven ontwikkelen. Van elke twintig pond die de publieke sector voor de crisis uitgaf, werd maar een pond lokaal besteed. De meeste investeringen kwamen

32 De Groene Amsterdammer, 27 mei 2021

terecht bij Londense bouwbedrijven, multinationals in catering of groenonderhoud. Het antwoord werden de ankerorganisaties, (publieke) organisaties verbonden met hun omgeving, zoals gemeente, onderwijs- en zorginstellingen en woningcorporaties. Zij gaan bij aanbestedingen misschien niet voor de goedkoopste optie, maar door te werken met lokale onderaannemers en werknemers blijft het geld veel langer circuleren in de stad en wordt werkloosheid bestreden. Er is kritiek op deze aanpak; protectionistisch en in strijd met concurrentiewetgeving. In Preston zien zij dat anders. Zij vinden dat ze juist een gelijk speelveld creëren voor lokale bedrijven ten opzichte van multinationals die geregistreerd zijn in belastingparadijzen en bovendien dienen ze maatschappelijke doelen en waarden, in plaats van puur financiële sturing. Opmerkelijk is dat Preston ook op zoek gaat naar wat zij noemen alternatieve vormen van economische democratie; anders denken over eigendom, investeren, grondexploitatie. Dat uit zich onder andere in de oprichting van zeer verschillende (samenwerkende) coöperaties. Dat is meer dan alleen een aanvulling op de bestaande economische verhoudingen. Het brengt controle over de economie terug bij de lokale bevolking. Het heeft een doorwerking in de verhouding tussen overheid en burgers, omdat het ruimte creëert voor burgerinitiatieven om onderdeel te worden van het coöperatieve netwerk en diensten te leveren aan overheid en samenleving. Denk aan vormen van sociaal werk en ontwerp en beheer van openbare ruimte en publiek vastgoed.³³ Preston laat ons zien hoe de overheid sturend en initieënd kan zijn zonder de markt uit te schakelen. Dit inspireert omdat het lukt om fundamenteel de lokale economie ten dienste te stellen van publieke welvaart en welzijn, zonder dat er op landelijk niveau ook maar iets is veranderd in politiek en regelgeving.³⁴

33 Ook in Nederland zijn inmiddels verschillende Community Wealth Development initiatieven. Zie bijvoorbeeld: <https://de99vanamsterdam.nl/en/aan-de-slag-handige-gids-voor-community-wealth-building/>

34 Matthew Brown (Labours 'leader of the City Council') beschrijft zijn ervaringen in: Matthew Brown, *Paint your Town Red*, Londen, Repeater Books 2021

Welzijnseconomie

Brede welvaart is zo langzamerhand een ingeburgerd begrip. Een onderzoek van het Planbureau voor de Leefomgeving definieert het als volgt: 'Brede welvaart omvat alles wat mensen van waarde vinden. Naast materiële welvaart gaat het ook om zaken als gezondheid, onderwijs, milieu en leefomgeving, sociale cohesie, persoonlijke ontplooiing en (on)veiligheid. Bovendien betreft het niet alleen de kwaliteit van leven in het "hier en nu", maar ook de effecten van onze manier van leven op het welzijn van mensen "elders" (buiten de regio) en "later" (toekomstige generaties).'³⁵ Het Centraal Bureau voor de Statistiek vindt het bruto binnenlands product (BBP) een heel belangrijke maatstaf voor onze economie, maar beaamt dat het geen graadmeter is voor welzijn, duurzaamheid en ongelijkheid in de samenleving.³⁶ Daarom publiceren zij de Monitor Brede Welvaart. Maar wij spreken, niet als enigen, liever over welzijnseconomie, omdat welvaart suggereert dat economische groei en de verbetering van de financiële positie van mensen voorop blijft staan. 'Optimalisatie van welzijn' wordt door econoom Nicky Pouw centraal gesteld in haar boek *Welzijnseconomie. Hoe en waarom de economie moet veranderen*.³⁷ Je kan er een semantische kwestie in zien of er nu zo'n groot verschil zit in beide begrippen. Maar als we werken aan een nieuw verhaal, zijn woorden en het bewustzijn dat ze vertegenwoordigen van belang. Voor haar heeft het welzijnsdenken veel meer dan het welvaartsdenken te maken met het dagelijks leven en handelen van mensen, omdat de mens als een sociaal wezen wordt gedefinieerd in plaats van als een rationaliserende individualist. 'Wij kunnen niet (voort) bestaan zonder elkaar.'

35 <https://www.pbl.nl/brede-welvaart-in-de-regio>

36 <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/brede-welvaart>

37 Nicky Pouw, *Welzijnseconomie. Hoe en waarom de economie moet veranderen*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2020

Nicky Pouw werkt vanuit de economische wetenschap. Een wetenschap en praktijk die de inbedding in sociale en politieke instituties is kwijtgeraakt en die blind is voor de veranderingen in de samenleving en interacties tussen mens en natuur. Het is alsof sociaal beleid geen onderdeel is van economisch beleid, maar pas in beeld komt als de economie voldoende geld opbrengt voor sociaal beleid, of duurzaamheid, of biodiversiteit. Wij zien een intrigerende uitdaging, de welzijns-economie te laten doordringen in ruimtelijk beleid. Het 'optimaliseren van welzijn in plaats van het maximaliseren van welvaart'.

Waar het uiteindelijk om draait, is dat een betekenisvol leven de basis is voor welzijn. Het betekent dat we willen leven in een leefomgeving die dat voor iedereen mogelijk maakt. Het klinkt niet erg economisch, maar is het wel omdat we een economische orde nodig hebben die daarvoor de basis legt. Bovenal biedt het veel meer opties voor sturing op een rechtvaardige verdeling van beschikbare middelen en voorzieningen.

VERTROUWEN

Een betekenisvol leven, voor iedereen? De afgelopen jaren vertelde Kim Putters, toenmalig directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, dat zo'n kwart van de bevolking zit met een stapeling van problemen rond werk, inkomen, gezondheid en een te klein sociaal netwerk.³⁸ Zij lopen aan tegen complexe regelgeving en zij ervaren de overheid niet als een betrouwbare partij bij het oplossen van hun problemen.

De financialisering van de economie en de onttrekking van kapitaal aan de samenleving hebben voor deze groeiende ongelijkheid gezorgd. Door vermarkting van publieke diensten zijn publieke waarden geërodeerd. Dat zorgt voor ongelijkheid bij de toegang tot allerlei maatschappelijke voorzieningen, van huisvesting tot onderwijs, van zorg

38 Bijvoorbeeld in Nieuwsuur van 7 oktober 2021

tot arbeidszekerheid. Zonder een overheid die een basisniveau van dienstverlening kan handhaven, is het exclusief aan de beter verdienenden of vermogenden om die op de markt erbij te kopen. We worden geconfronteerd met een 'polarisatie van levenskansen'. Mooi verwoord duidt dat een segregatie aan, waarin het leven van het bevolkingsdeel dat het financieel voor de wind gaat, steeds verder gescheiden raakt van dat van anderen. In het publieke domein vinden we daardoor steeds minder plekken waar mensen elkaar tegenkomen en hun ervaringen delen.³⁹ Ongelijkheid is meer dan een economische categorie, het dringt door in het dagelijks leven en in de leefomgeving. Een betekenisvol leven leiden in het publiek domein is niet meer voor iedereen bereikbaar. En een betekenisvol leven in eigen kring lukt vaak ook niet meer door financiële onzekerheid. In een rechtvaardige samenleving willen we mensen de mogelijkheid bieden zichzelf te ontwikkelen en volledig deel te nemen aan de samenleving. Groeiende ongelijkheid is dan een sta in de weg en erger, het zet bevolkingsgroepen tegen elkaar op. Ongelijkheid is dan een factor die de samenleving ontwricht. Het leidt tot maatschappelijk onbehagen met afkeer van instituties als gevolg. Vertrouwen verdwijnt uit de relatie van de burger met de overheid en maatschappelijke organisaties.

Vertrouwen wordt wantrouwen. Ten onrechte wordt daarbij gezegd dat de boze burger zich oneerlijk behandeld voelt. Want in hun onderzoek naar de periferie gaat het volgens Annemarie Kok en Caspar van den Berg om objectieve vormen van achterstelling en is het volstrekt logisch dat burgers daarover boos worden.⁴⁰ Onze conclusie is dat ongelijkheid zich ruimtelijk vestigt als kosten en baten alleen financieel en

39 Via: <https://marceltenhooven.nl/de-mensen-in-het-donker/>

40 Caspar van de Berg, Annemarie Kok, *Regionaal maatschappelijk onbehagen. Naar een rechtsstatelijk antwoord op perifere ressentiment*, Rijksuniversiteit Groningen 2021

niet maatschappelijk worden geteld. Verrassend veel vertrouwenskwesaties hebben een ruimtelijke basis: Groningen en het gas, de fragiele toekomst van het agrarisch bedrijf, de transformatie van ooit vitale dorpen tot recreatieparken. We vinden ze terug in de tegenstellingen tussen regio en stad, tussen krimpgebieden en economische metropolen.⁴¹ En natuurlijk tussen rijke en arme wijken in de stad. Of rijke gemeenten die direct grenzen aan hele arme. Het zijn allemaal vormen van segregatie.

Verlies aan vertrouwen komt op als in een dorp de overheid verdwijnt, de supermarkt het niet meer redt, de basisschool van overheidswege moet sluiten, de afstand vanuit dorpen naar het ziekenhuis steeds groter wordt en zelfs flinke steden als Purmerend en Lelystad hun ziekenhuis verliezen. Het zijn stuk voor stuk rationele economische beslissingen: kosten zijn te hoog, economisch draagvlak verdwijnt, clustering is efficiënt. Maar die beslissingen hebben een negatieve invloed op het leven van bewoners. De vitaliteit lekt weg, wordt weggeduwd. De verarming van hun leefomgeving geeft bewoners het gevoel dat ze er niet echt toe doen. Zij moeten meer moeite doen om toegang te hebben tot essentiële levensvoorzieningen.

In een verslag voor Follow the Money becijfert Remy Koens dat er tussen 1997 en 2021 in totaal 1.410 basisscholen werden gesloten, 178 plaatsen verloren hun enige basisschool.⁴² Hij citeert de commissaris van de Koning van Groningen, René Paas: 'We hebben nu een heel overzichtelijk bosje gemeenten met een kolossale hoeveelheid vierkante kilometers. Daar ontstaat een democratisch tekort, namelijk de nabijheid. Veel

41 Zie bijvoorbeeld: Floor Milikowski, *Een klein land met verre uithoeken. Ongelijke kansen in veranderend Nederland*, Amsterdam, Atlas-Contact, 2020

42 <https://www.ftm.nl/artikelen/vershraling-plateland?share=ozU0eaxTfPSF5Qlzhla7pz%2BXX6Z9sHKpWl-68LJ4zjXxi%2FDODK2XnB4kQtp7ljM%3D>

gemeenschappelijke regelingen tussen gemeenten zijn opgeruimd, want het is één gemeente geworden, maar dan is het opeens heel ver rijden naar allerlei voorzieningen.'

Wat krijgen de dorpen ervoor terug? Hun leefomgeving wordt opgekocht door goedverdienende Randstedelingen, die worden omarmd door lokale bestuurders in een tot mislukken gedoemde poging de gemeenschap weer vitaliteit te geven. Dat een ingreep in de leefomgeving een ingreep in het leven zelf is, dringt niet altijd door bij bestuurders en ontwerpers.

'De geografie van onbehagen' wordt het genoemd in de *Atlas van afgehaakt Nederland* van René Cuperus en Josse de Voogd.⁴³ Zij vinden dat mensen niet doelbewust zijn afgehaakt, maar 'afgehaakt zijn gemaakt'. Hun atlas laat duidelijk zien waar dat in Nederland is gebeurd. Dan moet je natuurlijk niet raar opkijken als bewoners in die regio's geen vertrouwen meer hebben in de overheid en dat ook laten blijken in hun stemgedrag. Ruimtelijke ontwikkelingen kunnen onrechtvaardig uitpakken zonder zo bedoeld te zijn en we zullen ons bij de planvorming daarvan veel bewuster moeten zijn door de 'checks' uit ons hoofdstuk over rechtvaardigheid in de praktijk te gebruiken. En we kunnen veel actiever ontwikkelingen uit het verleden repareren. Alleen al het openlijk erkennen van onrechtvaardigheid kan iets doen aan het begrijpelijke wantrouwen. Dat biedt ook een opening naar meer zeggenschap van de burger en lokale organisaties om van begin af aan gezamenlijk ruimtelijke plannen te maken. En dan de verantwoordelijkheid voor die plannen niet uitbesteden aan marktpartijen, maar daar als overheid, bestuur en politiek, verantwoordelijkheid voor dragen en afleggen, je eigen Preston creëren.

Natuurlijk beslissen lokale bestuurders niet over de sluiting van ziekenhuizen en postkantoren

43 Josse de Voogd, René Cuperus, *Atlas van afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden*, 2021

en hebben ze een groot gebrek aan financiële middelen om alle gedecentraliseerde overheids-taken goed te kunnen uitvoeren. Maar dat wil niet zeggen dat ze ontwikkelingen lijdzaam hebben te accepteren. Waardoor uiteindelijk alleen nog gestuurd wordt op beheersing van kosten en reduceren van risico's en dus ook het uitsluiten van medezeggenschap en participatie. Dat vinden we niet alleen principieel onjuist, maar socio-loog Frans Soeterbroek heeft ook al aangetoond dat het helemaal niet efficiënt is en risico's voor plannen en projecten juist vergroot, als bewoners niet van begin af aan een belangrijke rol krijgen.⁴⁴ Het biedt juist nieuwe mogelijkheden.

Triple Threat

Het begint met sport. Okrah Donkor heeft een passie voor basketbal en hij inspireert andere jongeren in Schalkwijk, Haarlems naoorlogse wijk, om mee te doen. Zo ontstaat Triple Threat als basketbalvereniging, gestaag groeiend met inmiddels meer dan 25 teams in competitie.⁴⁵ Ze hebben een wachtlijst, bij gebrek aan voldoende locaties. Omdat ze op hoog niveau spelen, melden zich ook jongeren uit Heemstede en de Haarlemse binnenstad. In 2019 wordt Triple Threat door NOC NSF uitgeroepen tot landelijke club van het jaar. Maar Triple Threat is meer geworden dan alleen een sportvereniging. Met cultuur en lifestyle bouwen ze aan een community voor jongeren in Schalkwijk, bieden een 'positieve sociale omgeving', geven hun een steun in de rug om hun talenten te ontwikkelen. Naast basketbal is er een hele serie aan projecten ontstaan, van breakdance, TTT music en Nextgen tot sociale ondernemingen. Een rode draad in alle activiteiten is dat jongeren rolmodellen in de wijk nodig hebben om geloof in de toekomst te hebben. Triple Threat biedt al vijftien jaar honderden jongeren

44 Pleitbezorger hiervan is Frans Soeterbroek. Zie zijn stadsessay: *Omstreden plannen, onderschatte burgers. De stad verdichten met bewoners*, Haarlem, Amsterdam, trancity*valiz, 2022

45 <https://stichting.triplethreat.nl/>

ontwikkelingskansen en herstelt het vertrouwen tussen hen en de samenleving.

Het winkelcentrum van Schalkwijk is in verbouwing en biedt hun daardoor tijdelijk een goedkope ontmoetingsruimte. Het beleid van de gemeente Haarlem is gericht op 'dubbel ruimtegebruik' van voorzieningen. Begrijpelijk vanuit efficiënt gebruik van dure ruimte, maar Triple Threat gaat voor een eigen ruimte. Ze willen ook geen onderdeel zijn van het Haarlemse welzijnswerk. Dan worden ze opgenomen in generiek beleid en bestaande organisaties en locaties. Hun droom is een eigen 'thuis', een aanloopcentrum van waaruit zij hun activiteiten organiseren. Dat biedt jongeren een betekenisvolle plek met herkenbare identiteit en het besef dat de stad er ook voor hen is. Het is een droom die bij het verschijnen van dit essay uit lijkt te gaan komen.

De gemeente ziet inmiddels de kracht van Triple Threat - contact met jongeren die niet worden bereikt door het reguliere welzijnswerk - maar worstelt met hun positie. Dat komt ook door de gedachte dat de binnenstad van Haarlem er is voor alle Haarlemmers en dat het dus logisch is dat bijvoorbeeld bijna alle culturele voorzieningen daar zijn. Maar zo werkt het niet, de meerderheid van de Schalkwijk-bewoners komt nauwelijks in het centrum. Okrah Donkor pleit voor meer culturele plekken in de wijk, met een identiteit die overeenkomt met die van de bewoners en een kwaliteit die ook andere stadsbewoners naar de wijk zal brengen, als bewoners en bezoekers.

WEDERKERIGHEID

We zoeken tegenwicht tegenover de doorgeslagen ideeën van 'the winner takes it all': wie niet mee kan heeft pech gehad en zoekt het verder zelf maar uit. Want dat is toch een beetje hoe de in 2013 gelanceerde participatiesamenleving heeft uitgepakt.⁴⁶ De beloofde wederkerigheid tussen

46 Het Kabinet Rutte 2 liet de koning in de troonrede zeggen dat de verzorgingsstaat zo langzamerhand diende te veranderen in de participatiesamenleving

burger en overheid vroeg meer van de burger dan van de overheid en dat heeft voor velen het vertrouwen in de samenleving verder ondermijnd in plaats van ondersteund. Voor ons past wederkerigheid vanzelfsprekend bij rechtvaardigheid en zoeken we naar manieren om dat onderdeel te laten zijn van ruimtelijke plannen.

Hans Boutellier ziet in wederkerigheid de basis van elke sociale relatie. Maar in een complexe samenleving als de onze is dat niet altijd herkenbaar en moet het expliciet worden benoemd. Ook in de wederkerige kwaliteit van onze organisaties en instituties.⁴⁷

Een duidelijk gebruik van het begrip wederkerigheid vinden we ook bij de Libanees-Amerikaanse auteur Nassim Nicholas Taleb: heb je voordelen van een bepaald handelen of systeem, dan moet je ook de nadelen dragen en die niet afwentelen op anderen, of op de gemeenschap. Taleb noemt dat 'symmetrie in menselijke aangelegenheden, oftewel: eerlijkheid, rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid en wederkerigheid'.⁴⁸ De bankencrisis van 2008 is illustratief voor het tegenovergestelde. Dat was risico's nemen en de negatieve gevolgen afwentelen op de samenleving. Iets vergelijkbaars kun je zeggen van de opkomst van de consultancy-industrie: langskomen en ingrijpen in processen waar je beperkt kennis van hebt en zelf geen enkel risico loopt voor de gevolgen. In onze woorden voor de stedenbouw: wederkerigheid is de basis van een andere manier van denken en rekenen. Wat haal je weg uit de leefomgeving en wat breng je terug, ook in de relatie tussen heden en toekomst, tussen huidige en toekomstige generaties. In planvorming moet je wederkerigheid herkennen en erkennen of aanbrengen.

47 Hans Boutellier, *Het nieuwe westen. De identitaire strijd om de sociale verbeelding*, Amsterdam, Uitgeverij Van Gennep 2021

48 Nassim Nicholas Taleb, *Skin in the Game. Verborgen asymmetrieën in het dagelijks leven*, Amsterdam, Uitgeverij Nieuwezijds, 2022

Denk aan het verhaal van EO Wijers-prijswinnaar in 2020 'De eeuwige bron', een verkenning naar een duurzamer watersysteem rondom de Sallandse Heuvelrug.⁴⁹ Daarbij is gezocht naar 'een vorm van positieve interactie tussen het drinkwaterbedrijf en de partijen op het maaiveld, naar een wederzijds belang bij voldoende en schoon grondwater.' Of denk aan de verdichting van bestaande buurten die absoluut gezien leidt tot minder individuele leefruimte, maar, als je het goed doet, ook leidt tot meer leefkwaliteit door meer draagvlak voor publieke voorzieningen of een hogere kwaliteit van de openbare ruimte en het groen.

Startblok Elzenhagen

*Wederkerigheid is een belangrijke basis voor succes van Startblok Elzenhagen in Amsterdam.*⁵⁰ De woningcorporaties Lieven de Key en Eigen Haard hebben hier zes kleinschalige gebouwen gerealiseerd met 540 tijdelijke betaalbare wooneenheden voor alleenstaande starters. Het project is gebouwd voor jongeren uit Nederland en voor jongeren die hun eigen land moesten ontvluchten en na een asielprocedure als statushouder recht op een woonruimte hebben. Statushouders en Nederlandse jongeren hebben heel veel verschillende sociale en economische achtergronden, maar volgens de woningcorporaties hebben ze één ding gemeen: ze maken allemaal een start als zelfstandige bewoner.

Om dat mogelijk te maken is er goed nagedacht over zowel de fysieke structuur van het complex als de wijze waarop het beheerd wordt. Om ontmoeting en uitwisseling tussen verschillende groepen te stimuleren wonen starters en statushouders om en om, waardoor de gangen volledig gemengd zijn. Gangen zijn nooit langer dan zestien wooneenheden, waardoor burens elkaar kennen. Iedere gang heeft een gemeenschappelijke huiskamer/keuken en een groot gemeenschappelijk balkon, waardoor er ook ruimte is voor

49 <https://eowijers.nl/wp-content/uploads/2020/09/DeEeuwigeBronA4.pdf>

50 <https://startblokelzenhagen.nl/>

zowel terloopse ontmoetingen als gezamenlijke activiteiten. Het beheer van het complex is georganiseerd via een gedelegeerde beheerorganisatie, gevormd door de bewoners. Iedere gang heeft een 'gangmaker', er is een commissie voor het technisch beheer en commissies voor gezamenlijke sociale en educatieve activiteiten. Deze mensen worden gecoacht door een sociaal en technisch beheerder van de woningcorporatie die een aantal uur per week aanwezig is.

Door het vertrouwen in de zelfredzaamheid en het organiserend vermogen van de bewoners is de basis gelegd voor allerlei wederkerige relaties en gemeenschapsvorming. Bewoners ondersteunen elkaar. Iemand geeft een cursus Nederlands aan statushouders en ontvangt als wederdienst avondeten van een van de cursisten. De een zorgt voor de inrichting van het gezamenlijke balkon, de ander realiseert een fitnessparcours in de collectieve ruimte.⁵¹

Soms gaat het echter mis, want net als in iedere gemeenschap kunnen er ook spanningen tussen bewoners ontstaan. Vooral bij een aantal statushouders spelen traumatische ervaringen uit het verleden een rol. Dan wordt de gemeenschap op de proef gesteld. Een medebewoner kan een goede gesprekspartner zijn, maar kan geen geestelijke gezondheidszorg bieden. Bij de opstartfase van het complex was Vluchtelingenwerk aanwezig met een vast inloopsprekkuur om de nieuwe bewoners te begeleiden. Maar na een paar maanden zijn ze vertrokken, terwijl statushouders blijvende aandacht zouden moeten krijgen.

De compacte wooneenheden zijn ook niet geschikt voor jonge gezinsvormers. Er woont inmiddels een aantal jonge moeders met hun partners in het complex en dat leidt tot veel overlast.⁵² Ondanks de problemen overheersen echter de positieve resultaten. Daarom is het idee van het Startblok inmiddels op meerdere plekken in Amsterdam toegepast, zowel

51 Zie voor een evaluatie van de eerste jaren samenleven in Startblok Elzenhagen de bijeenkomst 'Een goede woonstart': <https://dezwijger.nl/programma/een-goede-woonstart>

52 Ibid.

in tijdelijke snelbouwunits als in permanente nieuwbouwcomplexen.

GEMEENSCHAP

Gemeenschap en gemeenschapsvorming, het zijn van die begrippen waarbij je jarenlang een ongemakkelijk gevoel kreeg. Immers in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw bevrijdden we ons uit de beknellende gemeenschappen van de verzuilde samenleving. Van kerk, school tot voetbalvereniging kwam je dezelfde normen en mensen tegen. Weg wilden we van die gesloten gemeenschappen, we werden onderdeel van talloze gemeenschappen en de maatschappij als geheel. Met daarbij wel de opmerking dat (v)mbo-geschoold Nederland minder mee is gegaan in individualisering en kosmopolitisme. Daar heeft de buurt, het stamcafé of buurthuis, de sportvereniging, nooit helemaal afgedaan. Daar is het ook hard aangekomen dat veel gemeenschappelijke (ruimtelijke) voorzieningen zijn wegbezuinigd.⁵³

Jan Willem Duyvendak en Menno Hurenkamp noemen het zware en lichte gemeenschappen. En zij zetten niet zozeer het ene als oud en achterhaald tegenover het andere als modern en verlicht, maar zien vooral waarde in het feit dat de zware gemeenschap een uitweg kent, omdat er talloze lichte gemeenschappen bestaan.⁵⁴

De laatste vijftien jaar is het snel gegaan. Wat begon bij universitair geschoold Nederland, dringt steeds verder door in de gehele samenleving. Energiecoöperaties, wooncoöperaties en het hele fenomeen van 'stadmaken', het is niks anders dan gemeenschapsvorming. Maar je maakt tegenwoordig wel gemakkelijker deel uit van

53 Schilderswijkrapport

54 Zie o.a. https://www.jwduyvendak.nl/wp-content/uploads/2015/07/hurenkamp_menno_en_duyvendak_jan_willem_het_verlichten_van_gemeenschappen_sd2005-4.pdf

verschillende sociale groepen en belangenorganisaties. De hedendaagse *commons* herinneren aan de oorsprong van de meent, omdat het net als toen ook nu gaat over middelen die gedeeld worden, misschien geen weidegrond meer, maar wel auto's, windmolens en vastgoed.

Filosoof Thijs Lijster biedt in zijn boek *Wat we gemeen hebben* een helder perspectief op vroegere en huidige gemeenschapsvorming door zijn vergelijking van de *enclosure of the commons* in de achttiende en negentiende eeuw, de omheining, onteigening en privatisering van de gemene gronden (zoals beschreven in met name Groot-Brittannië) op een lijn te stellen met de privatisering in de afgelopen decennia van maatschappelijke organisaties en publieke diensten, van huisvesting via woningcorporaties tot openbaar vervoer, zorg en nutsvoorzieningen zoals drinkwater en energie.⁵⁵ Stuk voor stuk afbraak van publieke waarden om private winst te creëren. Hij pleit voor een herwaardering, maar met de waarschuwing dat daardoor ook vormen van uitsluiting kunnen ontstaan, want gemeenschapszin wordt eveneens ingezet in agenda's met een expliciet nationalistisch en xenofobisch karakter. Gemeenschappelijk bezit kan een basis zijn voor de *commons*, maar belangrijker nog vindt Lijster de gedachte dat de meenten 'draaien om praktijken van gemeenschappelijk gebruik'. Meenten bestaan niet zonder meer, maar ze kunnen ontstaan in onze activiteit. Daarom vindt hij dat we zonder er juridisch eigenaar van te zijn, toch een meent mogen zien in onze leefomgeving, als 'een gemeenschappelijk beheerde én gecreëerde vorm van waarde die essentieel is voor sociale reproductie, dat wil zeggen voor de activiteiten waarmee we ons individuele en gemeenschappelijke leven in stand houden.' Toe-eigening dus door bewoners en gebruikers; samen produceren we de stad, maken die tot wat ze is. Maar we zien er ook een appel in op lokaal beleid en opdrachtgevers en ontwerpers, want die

55 Thijs Lijster, *Wat we gemeen hebben. Een filosofie van de meenten*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2022

dienen te zorgen voor optimale voorwaarden voor die gemeenschappelijke praktijken. Meenten zijn circulair en wederkerig, niet gericht op steeds meer productie en winstmaximalisatie. Maar Lijster waarschuwt ook voor het gevaar dat waar gemeenschappelijke waarde geproduceerd wordt, extractie en exploitatie op de loer liggen. Dat zien wij terug bij bepaalde vormen van gentrificatie, waarin een hele buurt verbetert door de inzet van bewoners en gebruikers, maar de ontstane meerwaarde terechtkomt bij eigenaren van grond en vastgoed. Ontwikkelingen die een onrechtvaardige uitkomst krijgen als we niet steeds voor ogen houden welk doel we met wie en voor wie willen bereiken. Een stap vooruit (of juist terug naar de oude gemene gronden) is de Community Land Trust, die berust op de gedachte dat grond geen particulier eigendom zou moeten zijn, maar in bezit van de gemeenschap. Grond wordt uit de handel gehaald en alleen aan het vruchtgebruik kan geld worden verdiend. Dat verlangt een grote verandering in het grondbeleid van (lokale) overheden. Gemeenschapsvorming is dus een proces waarin burgers elkaar vertrouwen om gezamenlijk te werken aan hun leefomgeving. De overheid zou die burgers niet langer moeten zien als consumenten, maar erkennen als producenten van ruimtelijke kwaliteit en dus van maatschappelijke meerwaarde en die erkenning vertalen in ondersteuning, ook financieel met bijvoorbeeld een aangepaste grondprijs. Wij noemen dat wederkerigheid. Uiteraard is er plek voor de 'markt' in de realisatie van gemeenschappen, maar dan wel binnen de vertrouwensrelatie van burger en overheid. Om van consument producent te worden van onze leefomgeving hebben we gemeenschappen nodig. Maar gemeenschappen vervullen nog andere rollen. De Engelse econoom Noreena Hertz spreekt over een eenzaamheids crisis.⁵⁶ Het verlies aan

56 Noreena Hertz, *De eenzame eeuw. Het herstellen van menselijk contact in een wereld die steeds verder ontrafelt*, Amsterdam, Het Spectrum, 2020

menselijk contact is niet alleen een emotioneel maar ook een sociaaleconomisch probleem. Geen steun in sociale of familiecontext en het gevoel buitengesloten te zijn door politici, afgesneden van werk en voorzieningen. Eenzaamheid leidt tot verlies van sociale status en marginalisering van vertrouwen en gemeenschap. De gevolgen laten zich raden. Het dominante verhaal is dat eenzaamheid een individueel probleem is dat met zelfredzaamheid moet worden opgelost. Maar voor ons is het een samenlevingsprobleem dat vraagt om een collectieve oplossing. En daarin zien we voor ontwerp en inrichting van de publieke ruimte een belangrijke rol.

Hertz signaleert de verwaarlozing of actieve vernietiging van wat zij noemt de 'infrastructuur van de gemeenschap', al die gedeelde fysieke ruimten zoals parken, bibliotheken, speeltuinen, jeugd- en buurtcentra. Het zijn de plaatsen waar we elkaar ontmoeten, maar waar we ook leren hoe we dit moeten doen.

'Infrastructuur van de gemeenschap' is een mooi begrip en haar zorg daarover kan je zo overzetten op de wijze waarop wij omgaan met zelfstandig wonende ouderen met beperkingen of met de mensen die binnen de Geestelijke Gezondheidszorg zijn verhuisd van instellingen naar zelfstandige woningen. Wat ogenschijnlijk een sympathieke gedachte lijkt, wordt een nachtmerrie omdat de ondersteunende infrastructuur ook is weggehaald.

'Gemeenschap is gebaseerd op mensen die dingen samen doen, niet simpelweg samen zijn of elkaar toevallig tegenkomen', schrijft Hertz. Kan je in plaats van ontmoetingsruimten alleen maar aan te bieden in een ontwerp ook 'praktijken van gemeenschappelijk gebruik' stimuleren, om dat begrip nog even in herinnering te roepen? Een intrigerende vraag. Dat betekent minder aanbieden en meer uitnodigen om zelf initiatief te nemen. Voor ons is belangrijker bevoegdheden en verantwoordelijkheid over te dragen, in vertrouwen en wederkerigheid. Zonder overigens gewoon

toevallige ontmoetingen te bagatelliseren, want dat vinden wij belangrijker dan Hertz.

Dit verhaal mag gelezen worden als een pleidooi voor gemeenschapsvorming. Maar met aantekeningen. Een economische bijvoorbeeld. Gebouwde gemeenschappen creëren waarde voor hun omgeving en zijn daarom ook interessant voor commerciële partijen, maar ons hele essay kent een hard principe dat de waarde die publiek is gecreëerd, publiek bezit blijft en niet wordt onttrokken aan de gemeenschap. Dat voorkom je met afspraken bij de start van een project, door te kiezen voor een coöperatieve vorm bijvoorbeeld, of andere beperkingen op privaat rendement ten koste van de gemeenschap.

Of de aantekening dat elke ruimtelijk gevormde gemeenschap ook de mogelijkheid moet bieden om niet mee te doen. We willen lichte gemeenschappen en leggen daar de nadruk op, omdat zware gemeenschappen niet alleen nog steeds bestaan, maar ook ontstaan op plekken waar je die niet verwacht. Bij ecologische woongemeenschappen die met de beste bedoelingen wel erg exclusief worden bijvoorbeeld. Of zoals onderzoeker Fenneke Wekker concludeert over de woonerfwijken van de jaren zeventig en tachtig, die zozeer zijn gebouwd voor (jonge) gezinnen dat ouderen of alleenstaanden het 'besef hebben dat ze niet "organisch" thuishoren' in de publieke ruimte van de wijk.⁵⁷

Hoe zien wij dan 'open' gemeenschappen functioneren en hoe kunnen die ruimtelijk gesteund worden? Bijvoorbeeld in plekken of voorzieningen die worden gedragen door bewoners en waar heus niet iedereen het met elkaar eens moet zijn, maar waar wel besluiten worden genomen, vormen van 'alledaagse democratie', zoals Herman Tjeenk Willink dat noemt.⁵⁸ Maar we zijn niet verplicht het verschil van mening op te zoeken. Je zou kunnen

57 Fenneke Wekker, 'In- en uitgesloten door gemeenschapsvorming', *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 2020-4

58 Podcast De Correspondent

zeggen dat we ons allemaal prettig voelen bij een flexibel 'wij-gevoel'. Onderzoeker Arnold Reijndorp schreef: 'Goed functionerende 'wij's' zijn situatie, gebonden aan een toestand of situatie. Wij kunnen burens zijn, maar zijn geen vrienden. We kunnen samenwerken, maar gaan niet met elkaar op vakantie (...) Wij gaan voor een doel, maar na de vergadering en een biertje gaan we gewoon weer verder met andere dingen en met andere mensen. Dat is ontspannen wij; en dat is genoeg, omdat we allemaal verward zijn in talloze wij's.'⁵⁹

We moeten dus open gemeenschapsvorming waarderen, want daardoor maken mensen deel uit van meerdere gemeenschappen. Sommige zijn plaatsgebonden, andere zijn onderwerpsgebonden en ook zijn ze verschillend in hoe sterk de binding is. Met het besef dat de groep eenzaam waar Noreena Hertz het over heeft, het moeilijk vindt om deel uit te maken van veel verschillende gemeenschappen en sterk afhankelijk is van fysieke nabijheid.

De stedenbouw schept mogelijkheden voor gemeenschapsvorming. Als we dat rechtvaardig willen doen, dan moeten we publieke waarde 'inbouwen' in een project, zoals in de vorm van coöperaties met veel gemeenschappelijke ruimte of combinaties van wonen en zorg tot pleintjes waar veel kan, maar weinig moet. Ook belangrijk is het beïnvloeden van het programma van eisen, zoals het woningaantal, de gewenste oppervlakten, de prijscategorieën en eventueel de menging van verschillende woningtypen. En ten slotte liggen er ook kansen om in het ontwerp ruimte te maken voor gemeenschapsvorming in de maatvoering, bijvoorbeeld door het ontwerp van een stadsplattegrond die ruimte biedt voor overmaat en straatprofielen met meer dan verkeersruimte alleen. Waardoor deze niet alleen een functionele betekenis heeft, maar ook de ruimte biedt voor tijdelijke claims of even terzijde te stappen bij een terloopse ontmoeting met een bekende. En

59 E-mail van Arnold Reijndorp aan een van de auteurs

op het kleinste schaalniveau de vormgeving van overgangen tussen het publieke domein en het private domein, die ruimte laat voor toe-eigening en collectief beheer.

Nieuwe Groenmarkt

Ons eerdere stadsessay leidde tot een langdurige betrokkenheid bij de ontwikkelingen op en rond de Haarlemse Nieuwe Groenmarkt, een pleintje met een reeks van maatschappelijke instellingen, wonen en bedrijvigheid in het centrum van de stad. Zo'n plek waaraan allerlei stedelijke ontwikkelingen zijn af te lezen en die je niet rechtvaardig hoeft te maken, omdat Haarlem zich daar al een genereuze stad toont en waar je rechtvaardigheid juist moet zien te behouden. Een plek met een verhaal, waarvan de oorsprong ligt in het veertiende-eeuwse Sinte Katrijnklooster.⁶⁰ Nu vinden we er onder andere de Antoniusgemeenschap, het wijkcentrum Binnensteeds, het Wereldhuis voor vluchtelingen en om de hoek het Kledinghuis van de Vincentiusvereniging.

Het is een 'sociale boulevard', een losse gemeenschap gebaseerd op vertrouwen en wederkerigheid, waar beroepskrachten en vrijwilligers in bijvoorbeeld Stem in de Stad een plek creëren voor opvang van dak- en thuislozen, waar mensen tot rust komen en een maaltijd krijgen. Stem in de Stad zorgt voor waardevol publiek domein en heeft een belangrijke maatschappelijke betekenis, voor de bezoekers, maar ook voor de stad, door dak- en thuislozen niet weg te duwen naar de rand van de stad, of een wijk waar hun huisvesting veel goedkoper zou zijn, maar hun functie te vervullen in het hart van de stad, ook al geeft dat spanningen. In een gefinancierde publieke ruimte is in feite geen plek voor Stem in de Stad, het is immers een veel te dure plek in de stad op nauwelijks honderd meter

60 <https://www.nieuwe-groenmarkt-haarlem.nl/>. Zie ook: Simon Franke, *Nieuwe Groenmarkt, Sociale Boulevard en stadsoase*, een Haarlems verhaal, https://drive.google.com/file/d/1X9JGQw_lv0qbfTEF2EUf3mGxOTZ3oByb/view En ook: Wouter Veldhuis: <https://trancity.nl/blog/lieven-de-keylezing-2019-wouter-veldhuis-must>

van de Grote Markt, het hart van de Haarlemse binnenstad. Stem in de Stad is een particulier initiatief, vanuit kerkelijke kring, met weinig overheidssubsidie. Dat maakt duidelijk dat particulier initiatief bereid is een publieke functie uit te oefenen op een in potentie dure locatie, omdat zij zich ertegen verzetten dat een in de samenleving gemarginaliseerde groep ook ruimtelijk wordt gemarginaliseerd. Zij representeren deze groep en zijn letterlijk voor hen een 'stem in de stad'. De baten zijn indirect en nauwelijks te meten. Maar als er iets in de rechtvaardige stad past, is het behoud en herstel van dit soort publieke plekken. Er is een directe relatie met het veel genoemde probleem van 'verwarde mensen', gehuisvest in goedkopere woningen, overlast veroorzakend en vereenzamend. Dat ligt onder andere aan het gebrek aan een ondersteunende structuur. Die vind je, of kan je creëren in het publieke domein. Daarom hebben maatschappelijke organisaties, bewoners en ondernemers rond de Nieuwe Groenmarkt de gemeente gevraagd om samen met hen plannen te maken voor de komende herinrichting van het plein. Bij de uitwerking in een concreet plan voor het plein is gezamenlijk gekozen voor het bureau Open Kaart, dat in een proces van cocreatie recht doet aan de verschillende partijen en functies die nu rond het plein zijn verenigd. Dat is meer dan uitvoeren wat in de opdrachtformulering staat. Het vraagt een wezenlijk begrip van de sociale functies die worden vervuld en van hun belang voor de stad.

DEEL 2

VAN OPEN STAD NAAR RECHTVAARDIGE STAD

Hoe vertalen we onze verkenningen in het eerste deel naar ruimtelijke actie en interventie? Kunnen we de slag maken naar de praktijk van de stedenbouw, het realiseren van betekenisvolle plekken? Om enig houvast te krijgen maken we eerst een uitstapje naar de begrippen 'open stad' en 'recht op de stad'.

Het is de moeite *Open City. Designing Coexistence* uit de boekenkast te halen.⁶¹ Deze publicatie begeleidde de Internationale Architectuur Biënnale in Rotterdam van 2009 onder curatorschap van architect en urbanist Kees Christiaanse. In 'zijn' Biënnale is de Open Stad een reflectie van de open samenleving waarin er kansen zijn voor iedereen, een plaats waarin co-existentie tussen uiteenlopende sociale groepen bestaat, culturele diversiteit aanwezig is, verschillen in schaalniveau zichtbaar zijn, sprake is van stedelijke innovatie en economische ontwikkeling.⁶² Meerdere bijdragen in het boek concentreren zich op het vermogen van de stad om 'verschil' mogelijk te maken en te integreren; sociale, culturele en economische verschillen. 'The degree of openness of a city depends on the degree to which newcomers gain access to the existing networks and are incorporated in the dominant elites', schrijft Arnold Reijndorp, om het nog iets specifieker te maken.⁶³

De laatste jaren heeft de 'open stad' weer een actualisering gekregen door het boek van Richard Sennett, *Building and Dwelling*. Als invloedrijk socioloog is zijn boek ook in het Nederlands vertaald en

61 Tim Rieniets, Jennifer Sigler, Kees Christiaanse, *Open City. Designing Coexistence*, Amsterdam, SUN, 2009.

62 <https://www.archined.nl/2009/06/open-stad-designing-coexistence/>

63 Reijndorp in *Open City. Designing Coexistence*

heeft het brede bekendheid gekregen, ook buiten ruimtelijke vakkringen. Sennett nam zelf al een voorschot op zijn boek met het essay *The Open City* uit 2007.⁶⁴ De grote fout, schrijft Sennett daar, is ‘over-determinatie’, van zowel de fysieke vorm als de sociale functies. Dat miskent de stad als een proces waarin de tijd een rol speelt en waarin ons handelen voortdurend leidt tot een ‘andere’ stad. Sennett verwijt dat, niet verrassend, de modernistische stadsplanning met zijn functiescheiding. Het leidde tot het verdwijnen van de open, gevarieerde en levendige *high streets* die plaats maakten voor shoppingmalls, *gated communities* en campussen voor onderwijs en zorg. Gemeenschappen krijgen niet langer de tijd zich te ontwikkelen. Het resultaat? Een bevroren stad (*a closed system*) in plaats van een open stad.

Sennett refereert in het artikel aan het herlezen van *Death and Life of Great American Cities* van Jane Jacobs en komt tot de conclusie dat: ‘She believes that in an open city, as in the natural world, social and visual forms mutate through chance variation; people can best absorb, participate and adapt to change if it happens step-by-lived-step. This is evolutionary urban time – the slow time needed for an urban culture to take root, then to foster, then to absorb chance and chance. (...) People “live into” these places, like nesting. Time breeds that attachment to place.’

Niemand schrijft zo aanstekelijk over de stad als Sennett, zijn pleidooi voor de open stad spreekt ook ons aan en zijn notie van over-determinatie is een waarschuwing aan opdrachtgevers en ontwerpers. Maar hij roept ook kritiek op, terecht. John Tomaney schrijft over *Building and Dwelling* in LSE Book Review: ‘This is undoubtedly a learned and literate book, rich in provocative metaphors, but one with gaps of its own. (...) Thomas Piketty gets a passing mention, but the role of inflated land and property assets, which are reshaping urban

economies, accentuating social conflicts and fomenting a political backlash in “the places that don’t matter”, goes unaddressed. Sennett draws his contemporary examples overwhelmingly from global cities such as Shanghai, New York and Londen, which magnetically attract capital.’⁶⁵

Tomaney vraagt zich af hoe de open stad eruitziet in ‘unglamorous Milwaukee, Middlesbrough and Mulhouse’. En hij verwijt Sennett geen oog te hebben voor de gentrificatie die (delen van) de stad afsluit voor een groot deel van de bevolking.

Deze kritiek ontkent niet de waarde van de observaties en instrumenten die Sennett geeft, maar legt de vinger op een gevoelige plek. Sennetts ‘open stad’ is nog niet automatisch een ‘rechtvaardige stad’. Wij zien de ‘open stad’ als een bedreigde soort, bedreigd door toenemende ongelijkheid in inkomen en vermogen, juist omdat het zo open is en geen weerstand biedt tegen destructieve marktmechanismen.

Wij doen niets af aan de waarde van Sennetts bijdragen of aan de Biënnale van Kees Christiaanse en zien in de ‘open stad’ een manier om het gebruik van de stad te beschrijven. Een gewenst gebruik: toegang tot de stad voor iedereen, omgaan met diversiteit, de stad als emancipatieladder. Maar die open samenleving is gebaseerd op een liberale democratie en die is minder weerbaar tegen groepen die eigen overtuigingen belangrijker vinden dan de rechtsstaat, of eigen gewin belangrijker dan publieke welvaart. En ook minder in staat om mensen gelijke ontwikkelingskansen te bieden. Het gevolg is dat op allerlei terreinen – nationaal en internationaal – de ongelijkheid toeneemt en de toegang tot essentiële voorzieningen steeds moeilijker wordt voor een steeds grotere groep. De stad wordt steeds minder rechtvaardig. Wat biedt dan nieuw perspectief? Daarvoor grijpen we terug op David Harvey. In ons stadsessay

64 Richard Sennett, *The Open City*. In: Ricky Burdett en Deyan Sudjic, *The Endless City*, Londen, Phaidon, 2007

65 <https://blogs.lse.ac.uk/lsereviewofbooks/2018/04/18/book-review-building-and-dwelling-ethics-for-the-city-by-richard-sennett/>

uit 2018 citeerden wij hem als volgt: 'The right to the city is far more than the individual liberty to access urban resources: it is a right to change ourselves by changing the city. It is, moreover, a common rather than an individual right since this transformation inevitably depends upon the exercise of a collective power to reshape the processes of urbanization. The freedom to make and remake our cities and ourselves is, I want to argue, one of the most precious yet most neglected of our human rights.'⁶⁶

Hoewel we ons realiseren dat het begrip 'recht op de stad' al in de vorige eeuw is gemunt door Henri Lefebvre, gebruiken we dit citaat opnieuw omdat het zo goed verwoordt waarom wij de 'open stad' willen uitbreiden met 'recht op de stad'. Het verschil tussen beide begrippen is ook een echo van de discussies over rechtvaardigheid: bied je zoals John Rawls gelijke toegang tot posities en ontwikkeling of werk je zoals Amartya Sen bepleit aan reële mogelijkheden voor mensen om te doen wat ze kunnen en willen doen.

Zoals we in het eerste deel van ons essay hebben betoogd, wordt stadsontwikkeling steeds meer gestuurd door de financialisering van de ruimte, met verlies van publieke waarde. Wonen in het duurste segment, toerisme, horeca en shopping krijgen de overhand ten koste van betaalbaar wonen in een fatsoenlijke woning, publiek vastgoed, publieke ruimte en gemeenschapsvorming. De stad is niet meer het werkterrein van haar bewoners. En zo komen we in onze hedendaagse steden steeds verder weg van de opties die Harvey ziet voor de stadsbevolking. En dus ook steeds verder weg van zijn centrale gedachte: het recht op de stad is het recht onszelf te ontwikkelen door de stad te ontwikkelen. Niet zo vreemd dat 'recht op de stad' de slogan is geworden van een in kracht toenemende sociale beweging.⁶⁷

66 David Harvey, *The Right to the City*, New Left Review 53, 2008

67 Zie: <https://rechtopdestad.nl/>

PUBLIEKE VERANTWOORDELIJKHEID

Hoe laten we nu ruimtelijke doelen voortkomen uit maatschappelijke doelen, geformuleerd vanuit de samenleving? Want dan staat publieke waarde voorop en is ook recht op de stad een logische uitkomst.

'Stedenbouw is geen zaak van de overheid of van de markt of van beide, maar een publieke zaak', stelt Arnold Reijndorp.⁶⁸ Daarmee verwijst hij onder andere naar de bijzondere rol die maatschappelijke organisaties, zoals woningcorporaties, speelden in de stedelijke ontwikkeling. Helaas zijn dit soort organisaties die publieke waarden vooropstelden door allerlei omstandigheden verdwenen of is hun invloed klein geworden, waardoor stedenbouw zijn institutionele inbedding voor een flink deel heeft verloren.

Voor ons is stedenbouw een discipline die primair het publiek belang moet dienen en daarom is het ook logisch om de grenzen van dat vakgebied op te rekken, zoals we eerder in dit essay hebben gedaan, en niet alleen ontwerpers aan te spreken, maar ook hun publieke en private opdrachtgevers en de alliantie met de diverse pluimage van stadmakers te zoeken. Publiek belang en publieke verantwoordelijkheid stonden in de geschiedenis van de stedenbouw altijd centraal, van de bestrijding van de cholera in de negentiende eeuw tot het vervangen van krotten en sloppen door fatsoenlijke huisvesting in de twintigste eeuw. Maar de stedenbouw raakte af en toe ook verwaald. Meestal als vergeten werd dat steden hoogst complexe 'organismen' zijn en de focus op een enkel maatschappelijk doel andere belangrijke factoren wegdrukt. Zo zorgde het modernisme voor grote aantallen fatsoenlijke woningen, maar ontkende het de stedelijke complexiteit en was het bevoogdend naar bewoners.

68 Arnold Reijndorp, *De 'Rise of the Creative Class' en het einde van de 'Organization Man'*, Rotterdam, Stichting Rotterdam-Maaskant, 2012

Ook in de architectuur is het publiek belang de laatste decennia ondergesneeuwd. De meeste projecten tonen zich bijzonder dienstbaar aan het programma van eisen van de opdrachtgevers, die meestal niet veel meer beogen dan het realiseren van maximaal financieel rendement door te sturen op de ondergrens van normeringen en regelgeving. Het resultaat is een architectuur zonder kwaliteit. Denk aan de hedendaagse kleine woningen die zonder balkon gebouwd mogen worden, complexen waar een groot deel van de woningen op het noorden is gericht zonder dat daar een andere kwaliteit voor terugkomt, of de karakterloze makelaarsarchitectuur van 'jarendertigwoningen' met drie zonnepanelen op het zadeldak in plaats van de twaalf die gemakkelijk gepast hadden, omdat dan precies de ondergrens van de energieprestatienorm gehaald wordt. Natuurlijk wordt er ook nog steeds hele markante architectuur gerealiseerd, maar dan zien we te vaak spektakelstukken waarin de signatuur van de architect belangrijker lijkt te zijn dan de uiteindelijke functie. Waar is de liefde voor een optimale woningplattegrond gebleven, die de bewoner ruimte biedt in plaats van inperkt? Bouwen we nog scholen die niet alleen trotse architectonische bakens in de wijk zijn, maar ook open staan voor leerlingen en de omgeving? Lukt het nog om overheidsgebouwen te realiseren waar iedereen zich welkom voelt ondanks alle noodzakelijke veiligheidsmaatregelen? En wanneer bouwen we weer een rechtbank die niet oogt als een onaantastbaar bolwerk van recht en macht, maar ook publieke ruimte biedt voor verdriet en troost?

Obstakels om het goede te doen
De stedelijke ontwikkeling volgde een maatschappelijke ontwikkeling waarin publiek belang het onderspit delfde. Wij vinden dat de publieke taak weer de toetssteen moet zijn bij het stellen van en reageren op stedenbouwkundige opgaven, voor alle disciplines die verantwoordelijk zijn voor de inrichting van onze leefomgeving. Dat noemen we

'het goede doen'. Net zo vanzelfsprekend als de leraar die voor de klas staat en niet anders wil dan zo goed mogelijk onderwijs voor de leerlingen, of de huisarts die passende zorg wil bieden, telkens opnieuw. Bij hen spreken we over intrinsieke motivatie, over niet onderhandelbare waarden. Waarom doen we dat niet bij de disciplines die verantwoordelijk zijn voor de inrichting van de onze steden? Iemand die daar oog voor heeft, is lanthe Mantingh van Zijdekwartier Architecten. Geïnterviewd door Floor Milikowski zegt ze: 'We zijn steeds meer gaan bouwen voor het ego en minder voor de samenleving.' En: 'Hoeveel vierkante meter hebben we echt nodig. Het lijkt soms alsof we meer bezig zijn met het huisvesten van spullen dan met het huisvesten van mensen.'⁶⁹ Zij vindt 'dat er meer ruimte moet zijn voor de samenleving. Ik zie dat als een van de belangrijkste opgaven van dit moment. En het is ontzettend urgent.'⁷⁰

Er zijn meer ontwerpers en opdrachtgevers die vanuit een eigen motivatie alternatieve planningspraktijken voorstaan. Bijvoorbeeld Arna Mački van Studio LA: '(...) inderdaad, al ons werk gaat impliciet over in- en uitsluitingsprocessen. Voor wie is het, wie gebruikt het, wie is er bij het totstandkomingsproces betrokken? We analyseren dat heel nauwkeurig. Daarnaast zijn we gevoelig voor onrechtvaardigheid. Als we onrechtvaardigheid zien kunnen we dat niet negeren. Zodra het op een of andere manier een ruimtelijke component krijgt ligt er wat ons betreft een taak voor de architect. Dan voelen wij ons genooddaakt, zelfs als andere betrokkenen niet direct kunnen of helemaal niet willen zien wat onze meerwaarde kan zijn, om dat te adresseren.'⁷¹

Een van de voormalige Rijksbouwmeesters, Floris Alkemade, is in een interview in de *Blauwe Kamer*

69 De Groene Amsterdammer, 18 augustus 2022

70 Biind Magazine, <https://www.biind.nl/artikel/het-faciliteren-van-ontmoeting-als-rode-draad>

71 <https://architectenweb.nl/nieuws/artikel.aspx?ID=51916>

nog ambitieuzer: 'We moeten ons veel meedogenlozer opstellen, onafhankelijker ook. We zijn zo verweven geraakt met onze politieke en commerciële opdrachtgevers, terwijl we juist verhalen moeten verkondigen waar naar geluisterd wordt, die staan voor fundamentele veranderingen die nodig zijn. We moeten opereren als tegenwicht die de dominantie van het marktdenken en de politieke waan van de dag doorbreekt.'⁷² Een oproep die ons uit het hart is gegrepen, anders zouden we dit essay niet hebben geschreven en goed dat een Rijksbouwmeester zijn positie gebruikt voor deze boodschap. Maar hoe onafhankelijk kunnen ontwerpbureaus zich laten leiden door hun morele overwegingen, als potentiële opdrachtgevers daar niet op zitten te wachten en de meeste tijd toch gaat zitten in het oplossen van praktische vraagstukken in concrete projecten, van strategische regionale visies tot bouwprojecten? Dan zetten veel ontwerpers hun kompas uit.

De infrastructuur voor vrije ontwerpruimte is bovendien kleiner geworden in de afgelopen twintig jaar. De onderzoeksprogramma's aan de universiteiten moeten steeds meer voldoen aan internationale wetenschappelijke standaarden, waardoor het ontwerpend denken in de knel is geraakt en de binding met de ontwerppraktijk naar de achtergrond dreigt te verdwijnen. En ook het pluriforme subsidielandschap is geconsolideerd in een nationaal Stimuleringsfonds Creatieve Industrie die zijn subsidiestromen steeds meer laat sturen door beleidsdoelen van de rijksoverheid. Het gevolg is dat er weliswaar veel kleine ontwerpverkenningen en ruimtelijke onderzoeken verricht worden, maar dat simpelweg de tijd ontbreekt om voldoende diepgang te vinden, laat staan dat er tijd en geld is om de geleerde lessen goed terug te koppelen naar de gangbare praktijken.

Illustratief voor deze leemte is dat in onze ogen op dit moment het meest fundamentele ontwerp

onderzoek wordt verricht door verschillende lectoraten van de Nederlandse Academies van Bouwkunst, die daarvoor eigenlijk geen infrastructuur hebben. En ook onderzoeksinstituten zoals DRIFT (Erasmus Universiteit Rotterdam) en de Urban Futures Studio (Universiteit Utrecht) timmeren veel nadrukkelijker aan de weg dan de universiteiten met hun reguliere ontwerpopleidingen voor architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur.

Ook in de praktijk is de vrije ontwerpruimte en mogelijkheid voor het nemen van publieke verantwoordelijkheid kleiner geworden. Natuurlijk formuleren veel opdrachtgevende ontwikkelaars in hun missionstatements duidelijk maatschappelijke doelen. TBI, de moedermaatschappij van ontwikkelaars als Synchron en ERA Contour, schrijft op de website: 'Wij willen een bijdrage leveren aan de samenleving door economische en maatschappelijke waarde toe te voegen aan het wonen, werken en mobiliteit van mensen.' Of Dura Vermeer die 'een omgeving die bijdraagt aan een veilige en gezonde leefomgeving voor iedereen, waar ook de volgende generaties in kunnen leven, wonen en werken' wil realiseren. Vergelijkbare missies zijn te vinden bij andere ontwikkelaars. We zijn niet cynisch, twijfelen niet aan de oprechtheid van deze ambities. Maar ook zij opereren in een economische structuur, die hun mogelijkheden beperkt. Nu heeft TBI een bijzondere structuur met een stichting als aandeelhouder, maar veel andere bedrijven moeten van hun aandeelhouders winsten maken die boven de tien procent van het eigen vermogen liggen.

Dat is volstrekt legitiem als wonen als markt is ingericht, maar dat is nu net ons probleem. In een meer overheidsgestuurde volkshuisvesting hoeft minder verdiend te worden en kan anders omgegaan worden met grondprijzen en investeringen op publieke doelen. Dat de woningcorporaties, als belangrijke opdrachtgever, juist door de overheid zijn beknot in hun mogelijkheden, helpt ook niet mee en is een verhaal dat al vaak is verteld.

72 Blauwe Kamer, 2019-december

Bij de meeste particuliere ontwerpbureaus zijn de financiële marges zo klein dat er vaak niet meer gedaan kan worden dan het uitvoeren van de opdracht binnen tijd en budget, waarbij iets toevoegen aan de samenleving helaas ondergeschikt is. Ook de ontwerpers bij gemeenten hebben nauwelijks ruimte om, binnen projecten waar gestuurd wordt op maximaal financieel resultaat, de opgave te verbreden en op zoek te gaan naar het borgen van publieke waarden. Als er al ontwerpers in dienst zijn, want de meeste gemeenten hebben in navolging van de rijksoverheid de expertise op het gebied van stedenbouw en ruimtelijke ordening buiten de deur gezet. Toch zien we daar de laatste jaren ook een interessante beweging de andere kant op; van privaat bureau naar publieke dienst. Bart van der Vossen nam bijvoorbeeld in 2021 afscheid van het ontwerpbureau Rijnboutt en werd directeur Ruimte bij de gemeente Utrecht, omdat hij zich wil inzetten voor een maatschappelijke organisatie en omdat hij onderkent dat 'met de explosieve groei van de stad het (...) noodzakelijk is om programmatisch en inhoudelijk te sturen op de stad als geheel.'⁷³ En hij is niet de enige die onderkent dat je dat doet vanuit de publieke dienst. Een decennialange geschiedenis van privatisering van publieke taken en reduceren van een rijke infrastructuur voor ontwerpend onderzoek heeft veel negatieve effecten gehad voor onze leefomgeving. En was onbevredigend voor ontwerper en opdrachtgever die vanuit intrinsieke motivatie en niet onderhandelbare waarden wil werken. Waar en hoe kan je als stedenbouwkundige dan toch zelfstandig een positie in nemen, met als inzet de samenleving economisch gelijkjer maken, cultureel diverser, socialer, rechtvaardiger dus? De essentie van het vak is gericht op de verandering die komen gaat, een verandering waarin rechtvaardigheid steeds belangrijker wordt. Ideologische dogma's zijn daarbij niet onze vertaling van 'het goede doen'. Maar een morele

73 <https://www.aorta.nu/blog/directeur-ruimte-bart-vd-vossen/>

oproep om de status quo te doorbreken hebben we wel. Dus houden wij ons vast aan de uitspraak van Michael Sandel: rechtvaardigheid is stelling nemen, over economische en sociale kwesties en over morele betrokkenheid. Waarde toekennen aan algemeen belang, dienstbetoon, solidariteit, goed burgerschap. Dat is 'het goede doen'. In het volgende hoofdstuk maken we duidelijk waar en hoe stedenbouw daarbij het verschil kan maken.

POSITIES IN DE STEDEBOUW

Als de economische structuur waarin de stedenbouw functioneert niet meewerkt en de vrije ruimte beperkt is, waar kan je dan toch de agenda veranderen? Bijvoorbeeld omdat je net als Sennett de stad ziet als een rustig veranderend organisme en de ruimtelijke ordening als een trage discipline, die meestal voorbij de tijdshorizon van een opgave en opdrachtgever reiken. Op papier kun je met politiek opportunisme binnen vier jaar de woningnood aanpakken, maar de daadwerkelijke bouw van de woningen neemt minimaal twintig jaar in beslag en voor sommige infrastructuurprojecten duurt het misschien wel dertig jaar.

Wat ons betreft heeft de stedenbouwkundige binnen zo'n opgave de verantwoordelijkheid om zelfstandig een agenda te formuleren en die actief vorm te geven door te begrijpen welke maatschappelijke veranderingen eraan komen en hoe die ruimtelijke gevolgen hebben. Faciliteren van een opdrachtgever is ruimtelijk verdelen, zelf nadenken is je kompas aanzetten en de maatschappelijke en rechtvaardige kant van het verhaal adopteren, of het nu gaat om woningbehoefte, publiek vastgoed, mobiliteit, sociale samenhang of klimaatverandering. Ons pleidooi is steeds een verhaal dat voorafgaat aan het feitelijk ontwerp, dat in het kader van de rechtvaardige stad ook belangrijker is dan de uiteindelijke vorm. In dat verhaal moeten we van begin af aan de rechtvaardigheidsprincipes en bouwstenen meenemen. Stedenbouw gaat dan veel meer over houding, tactieken en vaardigheden.

Denken vanuit de samenleving is vooral een ethisch appel aan de brede vakgemeenschap van beroepskrachten en beslissers die de betekenisvolle ruimte realiseren waar mensen een betekenisvol leven kunnen leiden. Waar en hoe doet die houding er doorslaggevend toe?

Publiek domein

Dat zit in de eerste plaats in het 'publieke'. In het publiek domein komen publieke verantwoordelijkheid, publieke waarde en publieke ruimte samen, schreven we al. In ons verhaal wordt rechtvaardigheid gekoppeld aan publiek domein. En niet alleen door ons, ook veel literatuur brengt de rechtvaardige stad in verband met toegang tot en participatie in het publiek domein voor iedereen.⁷⁴ Maatschappelijke doelen en voorzieningen zijn onderdeel van het publiek domein en vragen om ontwerpers en opdrachtgevers die daar recht aan doen.

Publieke ruimte is ruimte die toegeëigend mag worden door gemeenschappen, maar is ook ruimte voor wisselend gebruik en voor ontmoeting én conflict. Dan wordt publieke ruimte publiek domein. 'We verschijnen aan elkaar in verscheidenheid', zegt Hannah Arendt.⁷⁵ Publieke ruimte is politieke ruimte en gelukkig functioneert dat nog steeds als zodanig. We zien liever boze boeren of Extinction Rebellion op straat in de openbaarheid, dan uitwisseling via agressieve anonieme berichten op sociale media. Fysieke ontmoeting in fysieke ruimte blijft essentieel, juist in dit tijdperk waar de anonimiteit van digitale media steeds vaker leidt tot dehumanisering van andersdenkenden. Humanistisch hoogleraar Hans Alma geeft in haar boek *Het verlangen naar zin* een net iets andere benadering dan Arendt.⁷⁶ Daarvoor gebruikt ze het

74 Kian Goh e.a., *Just Urban Design. The Struggle for a Public City*, Cambridge, MIT Press, 2022

75 Hans Teerds, *De ruimte die we delen*

76 Hans Alma, *Het verlangen naar zin. De zoektocht naar resonantie in de wereld*, Utrecht, Ten Have, 2020

werk van filosoof en romanschrijver Iris Murdoch en komt daarmee dicht bij het rechtvaardigheidsprincipe van erkenning, waar we eerder over schreven. Het gaat haar om waarneming en aandacht voor andere perspectieven en invalshoeken dan je eigen belang, dat is functioneel ook nodig. En werkelijk rechtdoen aan datgene wat we waarnemen, dat is rechtvaardig waarnemen. 'Bij wat Murdoch een rechtvaardige waarneming noemt ligt de prioriteit bij de ander, die daarmee in zijn of haar recht komt te staan. Dat heeft verregaande consequenties want wat we op die manier waarnemen kan ons niet langer onverschillig laten. Het raakt ons en we raken er bij betrokken.'

In vitale wijken en buurten is ontmoeting cruciaal en voor ontmoeting heb je plekken nodig waar zowel beroepskrachten als bewoners een rol hebben.

Publiek domein dat we terugvinden op straten en pleinen, in parken, in maatschappelijk en soms ook commercieel vastgoed. Daar ligt een maatschappelijke bijdrage van stedenbouw aan wijkontwikkeling. Hoe doe je dat in de praktijk? Simpel gezegd definieert een *stedenbouwkundig* plan wie waarover gaat in de beschikbare ruimte, zowel juridisch als sociologisch. Dat gaat wat ons betreft verder dan de scheiding van publiek eigendom en privaat eigendom. Het publieke domein grijpt in op zowel het openbare als het private. En in het vastleggen van de wijze waarop dat gebeurt, ligt de belangrijke publieke taak van de *stedenbouwkundige* die de condities definieert en schept voor het publiek domein waar vertrouwen, wederkerigheid en gemeenschap vervolgens gestalte kunnen krijgen.

Private publieke ruimte kan een waardevolle aanvulling zijn op openbare ruimte, maar heeft altijd het gevaar dat de eigenaar beslist wie wanneer welkom is. Als we de politieke kant van het publiek domein zo belangrijk vinden, is het niet om het even of die ruimte publiek of privaat bezit is. Wat te denken van een wooncomplex dat het private binnenterrein openstelt, ook voor niet-bewoners. Sympathiek, maar werkt dat ook, zo'n binnenhof waar je via een poort naartoe loopt, je afvragend

waar het bordje verboden toegang hangt? Het is er niet, of in ieder geval nog niet, want wat gebeurt er bij overlast? De praktijk leert dat er maar weinig hoeft te gebeuren om de eigenaars te doen besluiten die ruimte af te sluiten omdat deze vooral ervaren wordt als onderdeel van het collectieve en private woongenot. Wat dan rest, is een ruimte waar je alleen nog je burens tegenkomt.

Joke van der Zwaard, mede-initiatiefnemer van de Rotterdamse Leeszaal, schrijft dat zij niet iedereen in haar 'superdiverse' wijk hoeft te kennen, maar: 'Wat zo'n wijk (het Oude Westen in Rotterdam) wel extra nodig heeft zijn "vanzelfsprekende ontmoetingsplekken": publieke plekken waar verschillende soorten mensen (leeftijd, sekse, klasse, afkomst, leefwijzes, etc.) iets te zoeken hebben en langs elkaar heen schuiven.'⁷⁷ En schrijft zij: 'Voor persoonlijke zorg heb je een hecht sociaal netwerk nodig. Een prettig sociaal klimaat in de wijk is meer gebaat bij veel verschillende "oppervlakkige" contacten', waarvoor je dus die publieke plekken nodig hebt. Iedere wijk in Nederland dus een Leeszaal of elke wijk in een stad een identieke sociale hub? Nou nee dus, was het maar zo gemakkelijk. Okrah Donkor wil met Triple ThreaT zijn eigen plekken maken, omdat die aansluiten bij zijn doelgroep en hij bang is die kwijt te raken als hij in een te generieke ruimte moet werken. Ook Joke van der Zwaard bepleit plekken voor een gemengd publiek, maar ziet dat er een grens is 'aan het mixen van sferen en gebruikersgroepen'.

Dit soort ontmoetingsplekken zijn dus verschillend voor elke wijk en moeten niet alleen afhankelijk zijn van generiek overheidsbeleid, maar gebonden aan specifieke locaties en netwerken en ook van initiatieven uit de wijk zelf. Maar in een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van opdrachtgevers en ontwerpers gaat vaak alle aandacht uit naar bouw en inrichting van

⁷⁷ Joke van der Zwaard (red.), 'Ontmoetingsplekken maken. Maatwerk van Ruud Brugghe', *Buurtkrant Oude Westen*, Rotterdam, april 2022

een publieke plek met algemeen geldende uitgangspunten. Dat is waarvoor ze zijn opgeleid. Contextafhankelijke wensen maken het werk snel meer complex en kostbaarder. Beheer wordt vervolgens gezien als kostenpost waarop altijd moet worden bezuinigd of wat moet worden opgelost met vrijwilligers of gebruikers zelf. Beheer van publieke ruimte is vooral bij ontwerpers een grote blinde vlek. Zij zouden veel meer initiatief moeten nemen om met opdrachtgevers na te denken over mogelijke afstemming tussen het ruimtelijk ontwerp en de wijze waarop het project in gebruik wordt genomen met het bijbehorende beheerplan. In veel ontwerpprocessen zitten beheerders of toekomstige gebruikers niet aan tafel, waardoor het altijd maar afwachten is of de ruimte wel optimaal gebruikt en beheerd gaat worden. Of nog veel ernstiger: waardoor er in het ontwerpproces keuzes worden gemaakt die de kansen voor een goed werkend publiek domein verkleinen. Dat het heel veel oplevert als je sociaal beheer en ruimtelijk ontwerp in samenhang ontwikkelt, wordt wel bewezen met het Startblok Elzenhagen in Amsterdam, waar de ruimtelijke organisatie van de wooneenheden en collectieve ruimten naadloos aansluit op het georganiseerde zelfbeheer door bewoners. Of de Nieuwe Groenmarkt in Haarlem, waar de gemeente overtuigd is geraakt dat herinrichting en beheer van het plein een zaak is van bewoners én maatschappelijke instellingen om samen met de gemeente het programma voor het plein te schrijven. Dan gaat het ons niet alleen om beheer op te nemen in het ontwerp met vierkant meters maatschappelijke functies, maar ook om een langjarige invulling met beroepskrachten, dat is namelijk net zo goed een sleutel tot goede zorg en een betere wijk. Bij Startblok Elzenhagen is juist het vertrek van de professionele geestelijke gezondheidszorg de achilleshiel van het project gebleken. Er is nog een blinde vlek in de omgang met het publiek domein: onze esthetiekopvatting wordt hoofdzakelijk gedreven door schoon, heel en veilig. Om het beoogde beeld overeind te houden is

beheer dan opeens wel relevant voor ontwerpers en opdrachtgevers. Maar dan op een manier die elk risico uitbant, kosten beheerst en verandering of toe-eigening door bewoners dwarszit. Op ooghoogte is de openbare ruimte in de afgelopen decennia steeds anoniemer geworden en steeds minder ontvankelijk voor onvoorspelbare sociale en ecologische processen. Schoon, heel en veilig sluit verandering uit, stelt op veel plekken in de stad bezoekers en toeristen boven bewoners en geeft de burger vooral geboden in plaats van kansen. En het leidt tot *hostile architecture*, inrichting en vormgeving van de publieke ruimte die ongewenste gebruiken en vooral ongewenste gebruikers weert uit het stadsleven.

Dat dit een blinde vlek is, komt ook omdat we het niet als 'gewelddadig' ervaren, maar juist als mooi, glad en opgeruimd. Onderzoeker en architectuur-criticus René Boer duidt dit als de *smooth city*: 'een stad waarin de drang naar "perfectie", efficiëntie en controle constant toeneemt. Zo'n stad is steriel, schoon en verweven met nieuwe technologieën, waardoor het stedelijke leven gladder en "perfecter" wordt.'⁷⁸ Steden zien er steeds netter uit, maar hebben ook enorm ingeboet als publiek domein, want er is geen ruimte meer voor verschil, spontaniteit, toe-eigening, frictie. Hoog tijd dus dat ontwerpers samen met (meestal) publieke opdrachtgevers weer op zoek gaan naar een nieuwe esthetiek voor het publiek domein die niet alleen ruimte maakt, maar ook ruimte laat.⁷⁹

78 René Boer, *Smooth City, Against urban perfection, towards collective alternatives*, Amsterdam, Valiz 2023

79 Dit sluit overigens ook goed aan op de zoektocht naar meer ruimte voor ecologie in de stad. Landschapsarchitect Maaïke van Stiphout stelt: 'Waar wilde natuur in de stad voor sommigen een verademing is, wordt het door velen nog opgevat als verwaarlozing. Willen we het draagvlak voor een natuurinclusieve woonomgeving vergroten, dan moeten we op zoek naar de esthetiek van de verwildering'. Zie: <https://www.dsia.nl/nieuws/2e-gids-voor-natuurinclusief-ontwerp/?open=open#post-0>

Publiek debat

We hebben een rechtvaardig publiek domein nodig voor ontmoeting, voor uitwisseling en debat. Aan dat debat zou de ruimtelijke vakgemeenschap wel wat actiever mogen deelnemen.

Dirk Sijmons schrijft midden in de periode van heftige boerenprotesten op Archined dat stikstof, fosfaat, klimaat, biodiversiteit geen geïsoleerde problemen zijn.⁸⁰ Ze 'ontmoeten elkaar in het ruimtelijke domein'. Er zijn tal van ontwerpstudies die oplossingsrichtingen aandragen, maar deze lijken niet te landen. Daarom roept landschapsarchitect en voormalig rijksadviseur Sijmons op 'tot een meer activistische rol van landschapsliefhebbers tot professionals, van beroepsverenigingen tot rijksadviseurs om onze volksvertegenwoordigers van het landschapsbelang in de oververhitte discussie te overtuigen. We moeten het landschap terugveroveren van de geprivatiseerde agrarische bedrijventerreinen waarin het is veranderd en het weer tot een gezond collectief goed maken waarin meerdere maatschappelijke waarden worden weerspiegeld.' Dat een meer collectieve inzet van een brede vakgemeenschap loont, laat het voorbeeld van de Werkgroep 5X5 zien. In 1987 zitten geestverwanten uit vijf verschillende disciplines bij elkaar, wethouders, architecten, kunstenaars, bewonersorganisaties en opdrachtgevers. Zij maken zich grote zorgen over de kwaliteit van de volkshuisvesting. Drie jaar lang vergroten zij de groep: 5x5x5..., organiseren zij debatten en werkcongressen, doen concrete wijkstudies. Zij sluiten af met een Week van de Volkshuisvesting, een grote manifestatie in Rotterdam en de publicatie *Voorbij het gangbare. Een pleidooi voor de kwaliteit van volkshuisvesting en stedenbouw*, met de oproep: 'Om de tegenstelling te overwinnen moet kwaliteit even serieus worden genomen als kwantiteit. Het belang van kwantiteit wordt al decennialang verdedigd, dat loopt wel los;

80 <https://www.archined.nl/2022/08/nederland-worstelt-met-zijn-agrarische-verleden-terwijl-de-toekomst-voorons-ligt/>

en dus is het nu zaak om het evenwicht te herstellen door te hameren op het belang van kwaliteit, veel méér en veel dringender dan dat in lange tijd is gebeurd.⁸¹

Hoe lang is het niet geleden dat ontwerpers met vertegenwoordigers van politiek, overheid, ontwikkelaars, woningcorporaties, bewonersorganisaties en kunst en cultuur samen zo'n krachtig manifest leverden? Hebben we sinds 1987 iets vergelijkbaars gezien? In het recent opgerichte Platform Woonopgave verenigen ontwerpers en andere disciplines zich opnieuw. In plaats van een bouwopgave spreken zij van een woonopgave en leveren fundamentele kritiek op het mantra 'bouwen, bouwen, bouwen'. En zoeken zij naar innovatieve vormen om de woonopgave vorm te geven. Wie weet brengt dit weer een collectieve beweging op gang.⁸²

Wat we dringend nodig hebben, is een gesprek over 'waarden' in de omgang met onze leefomgeving; een gesprek over hoe we met elkaar samenleven in onze gezamenlijke ruimte.

Stedebouwkundigen kunnen daar een belangrijke rol in spelen. En dat kan veel meer zijn dan zo nu en dan een opiniestuk voor een krant of website te schrijven. Zij kunnen ook aan het debat bijdragen door iets daadwerkelijk te doen. Een voorbeeld te stellen dat inspireert, waaraan gerefereerd kan worden, dat laat zien dat het ook anders kan.

Architect Ninke Happel werd bijvoorbeeld geïnspireerd door een bezoek aan een coöperatief woongebouw in Zürich en wilde zelf graag ook zo'n gebouw realiseren in Rotterdam. Vanuit haar vakkennis zag ze hoeveel waarde de wooncoöperatie daar toevoegt aan de woonkwaliteit. In plaats van te wachten op een opdrachtgever die dit ook zou zien, nam ze samen met enkele anderen het initiatief om het Rotterdams Woongenootschap op te richten. Met als doel dat deze coöperatieve

81 Werkgroep 5x5, *Voorbij het gangbare. Een pleidooi voor de kwaliteit van volkshuisvesting en stedebouw*, Amsterdam, De Balie, 1989

82 <https://platformwoonopgave.nl/>

opdrachtgever uiteindelijk de opdracht aan haar zou geven om het woongebouw te ontwerpen. Daarmee heeft zij dus expliciet gewerkt aan het structureren van het opdrachtgeverschap dat past bij een typologie die zij vakmatig interessant en maatschappelijk urgent vindt.

Uiteindelijk is het Rotterdams Woongenootschap gestrand, maar heeft het wel enorm veel teweeggebracht in het publieke debat, juist omdat het zo'n concrete casus is waaraan jarenlang is getrokken. Het is de aanleiding geweest voor twee betrokkenen, Arie Lengkeek en Peter Kuenzli, om het boek *Operatie Wooncoöperatie* te schrijven, dat het denken over wooncoöperaties heeft verdiept, dat nu breder is verspreid en op steeds meer plekken vertaald wordt naar concrete beleidsmaatregelen om deze woonvormen mogelijk te maken.⁸³ Maar het begon met een ontwerper die het debat startte en zocht naar verbreding met bondgenoten uit andere disciplines. Dat is strategie en het is een gesprek dat voorafgaat aan ontwerp en ook voorafgaat aan ontwerpend onderzoek. Het is een gesprek over waarden.

Er zijn meer vergelijkbare voorbeelden te noemen waarbij ontwerpers een initiërende rol spelen door het opdrachtgeverschap te structureren om meer maatschappelijk georiënteerde woningbouwprojecten te kunnen ontwerpen die niet door de marktpartijen worden gerealiseerd. De architecten Endry van Velzen, Jeroen Geurst en Joost Kühne hebben dat in Rotterdam gedaan met hun project Overmaat, geënt op het Berlijnse voorbeeld van de stadsbouwgroepen. Hun initiatief levert concreet 23 woningen op. Maar het is vooral een statement: zo kan het ook. En daarom wilden ze hun verhaal te boek stellen.⁸⁴

83 Arie Lengkeek, Peter Kuenzli, *Operatie wooncoöperatie. Uit de wooncrisis door gemeenschappelijk bezit*, Haarlem, Amsterdam, trancity*valiz, 2022

84 Arie Lengkeek, *Architectuur in het midden. Stadsbouwgroepen voor een nieuwe wooncultuur*, Haarlem, Amsterdam, trancity*valiz, 2023

Gelukkig zien wij steeds vaker ontwerpers die hun vakuitoefening verbreden door als ontwikkelaar op te treden of de leiding te nemen in een consortium, reagerend op een uitvraag van een gemeente. Ook architect Harvey Otten doet dat door bijvoorbeeld actief deel te nemen aan het opzetten van een wooncoöperatie.⁸⁵ Hij is niet alleen ontwerper, maar verdiept zich ook in de financiering. En hij levert met regelmaat een onafhankelijke en verfrissende bijdrage aan het publieke debat over architectuur, bouwen en wonen. Zijn onderzoek naar 'betaalbaar wonen' zoekt uit hoe het nu precies zit met stichtings- en grondkosten in de woningbouw, waarbij hij tot de conclusie komt dat het in de zoektocht naar goedkopere woningbouw geen enkele zin heeft om op ruimtelijke en architectonische kwaliteit in te leveren.⁸⁶

Kortom, op de praktijk gebaseerde initiatieven dragen effectief bij aan het publieke debat en passen ook goed bij het metier van ontwerpers. Juist omdat er dan een verbinding gelegd wordt tussen meer abstracte waarden en concrete maatregelen en oplossingen. Architect Reimar von Meding van KAW laat bijvoorbeeld op verschillende podia aan de hand van eigen werk zien dat bestaande wederopbouwwijken enorm zijn geholpen met de toevoeging van woningen om verschillende ruimtelijke en sociale problemen aan te kunnen pakken.⁸⁷ Architect Lyongo Juliana roept aan de hand van goede voorbeelden uit eigen werk op tot meer aandacht voor de wensen en behoeften van een multiculturele samenleving.⁸⁸ En de ontwerpers van Superuse Studios verkennen al twintig jaar met steeds meer mondiale partners in het onderwijs en de industrie de mogelijkheden voor

85 <https://xoomlab.nl/2022/05/04/optieovereenkomst-wooncooperatie-eureka/>

86 <https://harveyotten.nl/2022/05/09/kunnen-we-nog-betaalbaar-bouwen/>

87 <https://www.kaw.nl/projecten/vervolgonderzoek-ruimte-zat-voor-de-nieuwe-stad/>

88 <https://www.lyongo.com/>

circulair materiaalgebruik als onderdeel van een nieuw rechtvaardig economisch model.⁸⁹ Stuk voor stuk goede voorbeelden, maar het zou mooi zijn als veel meer ontwerpers zich dit verwaarloosde onderdeel van de publieke taak van de ontwerper eigen zouden maken. Een 'meer activistische rol' zou de ontwerper passen. Wat zijn de kernbegrippen voor deze vorm van activisme? Bijvoorbeeld: trek je niet terug in technocratie van het eigen vakgebied (wat velen doen), maar pak vanuit casuïstiek het podium om een waardegedreven gesprek te voeren, het debat aan te jagen. Waarden hebben te maken met ethiek, motivatie en oprechte waarneming en betrokkenheid, met rechtvaardigheid. En leiden tot een aansprekend verhaal.

De gebruiker

De publieke taak van de *stedebouwkundige* ligt dus ook in empathie voor de gebruiker. Of sterker uitgedrukt: het recht op de stad van de gebruiker. En dat is wat anders dan het gangbare begrip 'eindgebruiker'. De gebruiker neemt zoveel meer gedaanten aan dan alleen de consument zoals die ruimte koopt of huurt. De potentiële gebruiker is ook een opdrachtgever, niet alleen in een CPO-project of een wooncoöperatie, maar ook in een sociale huurwoning, of als leerling of leraar op een school. Ook al zitten die gebruikers niet altijd fysiek aan tafel, overdrachtelijk moeten ze aanwezig zijn om gehoord te worden. Het is bouwen aan vertrouwen en de lakmoesproef voor rechtvaardigheid. Dat vraagt om toepassing van de drie principes die voor ons bij rechtvaardigheid horen. Krijgt ieder een rechtvaardig deel van ruimte en voorzieningen, worden de belangen van ieder herkend en erkend en wordt ieder in het proces opgenomen of gerepresenteerd?

Ook op hoger schaalniveau ontbreken de gebruikers vaak of worden ze tot een anonieme groep gedegradeerd. We spreken veel te vaak over een

89 <https://www.superuse-studios.com/nl/>

wijk die volgens de statistiek problemen heeft. Dan is de conclusie dat de structuur niet deugt, maar daarmee diskwalificeer je meteen alles wat bewoners hebben opgebouwd in het leven en het vertrouwen dat ze in hun eigen leefomgeving hebben. Als bewoners een statistische groep worden, is elk zicht op de wijze waarop zij hun leefomgeving ervaren verdwenen. Denk aan het citaat van Arnold Reijndorp van een bewoner uit een wijk in Gent, dat we in ons eerste essay al vermeldde: ‘Mijn wijk is een goede wijk om arm te zijn.’⁹⁰ Dat zou ontwerpers aan het denken moeten zetten. Het getuigt van weinig rechtvaardige waarneming, of betrokkenheid en empathie als statistieken worden ingezet om wijken te diskwalificeren en daarmee grote ruimtelijke ingrepen te legitimeren. Het is al vaker gezegd, maar wij herhalen het graag: in de bestaande stad is elke plek specifiek en de ontwikkeling van een plek zou moeten beginnen met dat specifieke als uitgangspunt. Dan gaat het vaker over de sociaaleconomische en culturele betekenis en eigenschappen van de plek dan over de fysieke. Wij zien het als een publieke verantwoordelijkheid van de *stedebouwkundige* om geen genoegen te nemen met statistische argumentatie en op zoek te gaan naar de echte problemen en wensen van alle verschillende gebruikers in de wijk. Dit vraagt dus om onderzoekstechnieken die het vakmanschap van de *stedebouwkundige* verbinden met het specifieke van het dagelijks leven in een wijk of gemeenschap. Het is onderzoek dat de alledaagsheid zo veel mogelijk van binnenuit met gewone middelen onderzoekt. Stadssocioloog Peter Beijer duidt dit als ‘naturalistisch onderzoek’: ‘Gewone middelen zijn zintuiglijke middelen: kijken en observeren, luisteren naar wat mensen vertellen, hun verhalen begrijpen en optekenen.’⁹¹

90 Simon Franke, Wouter Veldhuis, *Verkenning van de rechtvaardige stad*, p. 26

91 Peter Beijer e.a., *De waarde van het alledaagse*, Haarlem, Amsterdam, trancity*valiz, 2016, p. 113

Het vermogen om het alledaagse gebruik van bewoners en andere mensen in een wijk te zien en hun vermogen om de omgeving naar hun hand te zetten, is wat ons betreft de basis van het recht op de stad. Een stevige basis zonder grote woorden of pretenties. En vervolgens moet het vakmanschap ingezet worden om vanuit deze kennis van het alledaagse ruimtelijke condities voor rechtvaardig toekomstig gebruik te realiseren. Denk aan het ontwerp van ruimte voor collectieven en collectiviteit of het ontwikkelen van *stedebouwkundige* typologieën die niet specifiek op een ‘eindgebruiker’ zijn gericht, maar op een ontspannen manier ruimte bieden voor verandering en aanpassing door verschillende gebruikersgroepen.

Verbeelding

Wat hebben *stedebouwkundigen*, behalve debat, actie en empathie, te bieden als ze willen werken vanuit publieke verantwoordelijkheid? Het pleidooi van Floris Alkemade dat vooral ontwerpkracht en verbeeldingskracht de uitweg kunnen bieden voor grote vraagstukken vinden we een inspirerend onderdeel van het verhaal waar we naar op zoek zijn, maar te kort door de bocht bij concrete opgaven. Het leidt ertoe dat veel te snel een ruimtelijke oplossing wordt gevonden voor een maatschappelijk probleem. Deze reflex is er bij talloze vraagstukken: krapte op de woningmarkt? Oplossing: woningen bouwen. Te dure woningen? Oplossing: kleinere woningen ontwerpen. Energietransitie? Oplossing: energieparken bouwen. Bereikbaarheid onder druk? Oplossing: wegen en ov bouwen. Landbouwtransitie? Oplossing: nieuwe boerderijen bouwen. Delta veiligheid? Oplossing: dijken bouwen. Publieke verantwoordelijkheid nemen is niet hetzelfde als het probleem overnemen en er een enkelvoudige ruimtelijke oplossing voor bedenken, die in veel gevallen symptomen bestrijdt maar het onderliggende probleem niet oplost. In coronatijd schreven we samen met Tijs van den Boomen een klein essay over ‘ontwerpers die staan te trappelen om

de anderhalvemetersamenleving vorm te geven'.⁹² Dat vonden we toen (en nu nog steeds) een ernstige vergissing.

Het is daarbij opvallend dat met name ontwerpers complex denken over ruimtelijke opgaven, maar eendimensionaal over bijvoorbeeld sociale problematiek. Het sociale verhaal is een visie op de waardigheid van mensen, op rechtvaardigheid. Dat kan je niet een-op-een vertalen in fysieke ruimte in de hoop dat je daarmee je maatschappelijke plicht hebt volbracht. Daarvoor moet je je verdiepen in die problematiek en de maatschappelijke processen erachter. Daarom schreven we het eerste deel van dit essay.

Het project *Repair With Gold* van het College van Rijksadviseurs uit 2021 laat zien hoe verbeeldingskracht de eenzijdige aanpak van een complex maatschappelijk probleem kan bijsturen. Er zijn meerdere ontwerpende onderzoeken opgestart om bestaande en toekomstige ruimtelijke en sociale opgaven in het aardbevingsgebied van Noordoost-Groningen te verkennen en bespreekbaar te maken.⁹³ Daarmee werd tegemoetgekomen aan de regionale behoefte om erkenning te krijgen voor het feit dat er veel meer nodig is dan alleen een financiële compensatie voor de aardbevingschade en de bouw van goedkope nieuwbouwwoningen zonder enig gevoel voor de cultuur en verschijningsvorm van de dorpen.

Repair With Gold vestigde de aandacht op de sociale en culturele opgave van de hersteloperatie en zo ontstond er een nieuw bewustzijn over de ruimtelijke kwaliteit van het bestaande en de kansen voor verbetering. Uiteindelijk heeft deze verbeeldingskracht ertoe geleid dat binnen de Nationaal Coördinator Groningen, die namens de rijksoverheid verantwoordelijk is voor het herstel van aardbevingsschade, een regiobouwmeester is aangesteld die het belang van ruimtelijke

92 <https://trancity.nl/publicaties/hier-heerst-veiligheid>

93 <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/projecten/rechtvaardige-buurten/repair-with-gold>

kwaliteit in het Groninger aardbevingsgebied en het behoud van de identiteit van Groningen moet verstevigen.

Stedebouwkundige Enno Zuidema is sinds 2023 de eerste regiobouwmeester: 'Ontwerpers moeten naast de bewoners – kinderen, ouders, ouderen, et cetera – staan en met hen de opties voor versterken verkennen. Dan volgen begrip, keuzes en plannen. En daarmee ook tijdige besluiten over dorp, buurt, landschap en woning'.⁹⁴ Kortom, het terugwinnen van vertrouwen met verbeeldingskracht in een regio waar het vertrouwen in de overheid de afgelopen tien jaar tot het nulpunt is gedaald.

Vakuitoefening

Ten slotte moeten we het natuurlijk over kwaliteit en het ontwerpambacht hebben; ook dat is een publieke taak. Bij een betekenisvol leven horen betekenisvolle plekken. Daar heeft iedereen in de samenleving recht op. Ontwerpers kunnen daar een belangrijke bijdrage aan leveren, mits opdrachtgevers (zowel publiek, privaat als collectief) daar ruimte voor geven. Denk bijvoorbeeld aan de kwaliteit van sociale huurwoningen. Architect Gus Tielens vertelt over het woningbouwproject Spaarndammerhart in Amsterdam: 'Overigens is het gemengde woningprogramma niet onze verdienste. Maar het was wel een handvat bij het vormgeven van een goed stuk stad. Waarbij we dezelfde beeldtaal gebruiken voor sociale huur- en koopwoningen – alle bewoners komen via hetzelfde royale trappenhuis binnen – en je een gevoel van gelijkwaardigheid ervaart. Daar zijn we trots op'.⁹⁵

Architect Hans van der Heijden zegt over zijn woningbouwproject aan de Persoonshaven in Rotterdam dat hij veel complimenten krijgt,

94 <https://www.nationaalcoordinatorgroningen.nl/actueel/nieuws/2023/08/31/regiobouwmeester-in-dienst>

95 https://abebonnaprijs.nl/inzending/korth-tielens-architecten-marcel-lok_architect/interview-met-gus-tielens-mike-korth-en-marcel-lok/

omdat het er helemaal niet uitziet als sociale woningbouw. Dat is fijn, maar het geeft voor hem ook aan dat ‘we verleerd zijn om met weinig geld toch iets moois te maken.’⁹⁶ De grote waardering die deze twee projecten hebben gekregen is verdiend, maar het laat zien, zoals Gus Tielens ook zelf opmerkt, dat die projecten letterlijk uitzonderlijk zijn. De praktijk is dat die kwaliteit zelden wordt gehaald en dat er de laatste jaren een steeds groter verschil zichtbaar is in de kwaliteit van sociale huurwoningen en koopwoningen.

Als je praat over het nut van menging – dat wil zeggen instroom van beter verdienenden in armere wijken – wringt dat bij ons. Zo’n verschil in kwaliteit laat een gebrek aan empathie zien voor de al aanwezige bewoners. Luxe appartementengebouwen isoleren zich en staan haaks op met de mond beleden doelen als integratie en diversiteit. Ontwerpers en opdrachtgevers kunnen hierin een belangrijke rol spelen, teruggrijpen op de oude Nederlandse traditie van voorbeeldige sociale woningbouw en tegenkracht bieden waar de bouwsector stuurt op het opschalen van de productie van prefab woon-eenheden om de acute woningnood op te lossen, maar vooral de eigen businesscase zo lucratief mogelijk te krijgen.

Ongelijkheid is niet alleen een sociaaleconomisch en cultureel probleem, het wordt ook een ruimtelijk probleem omdat het zo zichtbaar aanwezig is in de gebouwde omgeving en het publiek domein. De ongelijkheid wordt in stenen vastgelegd, maar ontwerp hoeft het verschil niet te benadrukken. Met beperkt budget kan sociale woningbouw nog altijd aandacht en kwaliteit uitstralen en hoeven duurdere woningen dat niet zichtbaar te etaleren, al zal een opdrachtgever daar wellicht anders over denken. Ook op *stedebouwkundig* niveau zou het helemaal niet vanzelfsprekend moeten zijn dat duurdere woningtypen op betere locaties in de wijk liggen dan sociale huurwoningen.

⁹⁶ <https://hvdha.com/prsoonshaven/>

Hier ligt de publieke verantwoordelijkheid van de *stedebouwkundige* om een plan te maken waar groepen die dat hard nodig hebben ook de beste plekken in een wijk krijgen. Dus stoppen met het maken van plannen waar goed gelegen maar verouderde sociale huurwoningen plaatsmaken voor dure koopwoningen om geld te verdienen voor nieuwe sociale woningbouw op onaantrekkelijke locaties langs drukke invalswegen of achterkanten van bouwblokken met een enkelzijdige oriëntatie op het noorden. En dus ook stoppen met het intekenen van verdichtingsplannen op goed gelegen onderwijslocaties, meestal dicht bij groen en parken, en het realiseren van nieuwe schoolgebouwen op minder centraal gelegen locaties aan de meer onaantrekkelijke randen van de wijk. Een duidelijker voorbeeld van ‘het goede doen’ valt eigenlijk niet te geven.

DEEL 3

VAN OPVATTING NAAR UITVOERING

Lang stonden in dit essay hoofdstukken over de gereedschapskist van de *stedebouwkundige*, maar het begon te voelen als een opsomming van ontwerpinstrumenten zoals we die allang kennen. Wat overigens niet wil zeggen dat we ze ook toegepast zien worden. Echter, dit is een essay en geen handboek. We kunnen desgewenst een flinke stapel boeken op tafel leggen; prachtige verhandelingen van verschillende universiteiten over de formele kant van de stedenbouw, maar ook uit de meer bevlogen hoek van Camilo Sitte tot Jane Jacobs en Kevin Lynch, of Jan Gehl, Herman Hertzberger, Susan Fainstein, Richard Sennett en Toni Griffin.

Het gaat vaak om ogenschijnlijk simpele zaken zoals uitnodigende parken en pleinen, toegankelijke plinten, brede stoepen en gebouwen die zich letterlijk openstellen voor de samenleving. En heel belangrijk, adaptieve ruimte en overmaat voor toekomstig gebruik. Of nog eens in de termen van Sennett; de porositeit van een ontwerp, de incomplete vorm. En dan kunnen we ook nog ingaan op de niet aflatende strijd van fietsprofessor Marco te Brömmelstroet tegen de te dominante plek van de auto in de stad, zodat er meer ruimte kan ontstaan voor lopen en fietsen⁹⁷, of de concepten voor klimaatadaptatie en biodiversiteit die de gemeente Amsterdam heeft ontwikkeld⁹⁸, of het effect van schaduw en wind op de kwaliteit van de publieke ruimte. Vul maar aan... Wij gaan dat hier

⁹⁷ Zie ook de publicaties 'Naar een gezonde stad te voet' en 'Naar een schaalsprong op de fiets', beide van het College van Rijksadviseurs,

⁹⁸ Zie onder andere: Joyce van den Berg e.a., 'Integrale Ontwerpmethode Openbare Ruimte', Gemeente Amsterdam, 2020

niet opnieuw uitwerken en verwijzen dankbaar naar de bestaande literatuur.

In essentie is de *stedebouwkundige* de verbinder tussen het publieke, collectieve en private belang. Deze verbinder opereert in een tussenruimte en kan daar ook verschillende rollen innemen. Een belangrijk deel van de *stedebouwkundigen* is in dienst van de overheid, maar er is ook een grote groep die in de private sector opereert. In beide rollen is het sturen op een rechtvaardige stad volgens ons van groot belang. Daarbij gebruik je begrippen als 'herverdeling, erkenning en representatie'. Maar in beide rollen heeft de *stedebouwkundige* ook een aantal belangrijke instrumenten en vaardigheden in handen om daar vorm aan te geven. Deze werken wij hier verder uit.

Verhalen vertellen

Dit essay is een poging om een verdiepend en aansprekend verhaal te formuleren over de rechtvaardige stad; juist omdat de rechtvaardige stad een verhaal is en geen model. Maar een verhaal is op zichzelf ook een voorbeeld van een van de krachtigste instrumenten van de stedenbouw: het ontwikkelen van beeldende verhalen over een mogelijke leefomgeving. Vanuit het heden, lerend van het verleden, vertellen *stedebouwkundigen* verhalen over een nieuwe toekomst van de stad. Het zijn immers vaker de verhalen die mensen op sleeptouw nemen dan de vastgestelde plandocumenten. Zeker in processen met meerdere actoren bewijzen goede verhalen hun waarde, omdat ze ook door anderen omarmd en doorverteld kunnen worden. Verhalen bouwen aan vertrouwen en bieden ruimte voor wederkerigheid. Elke gemeenschap is gebaseerd op een verhaal. In de samenleving en vooral bij openbaar bestuur zijn verhalen daarom cruciaal om besluiten te kunnen legitimeren.

Ruimtelijk ontwerp heeft dus – om de eerder geciteerde woorden van Rosanvallon te parafraseren – niet alleen een procedurele, maar ook een narratieve verantwoordelijkheid. Nu is narratief een

te veel gebruikt modewoord, maar het dekt in dit geval toch de lading. Ter illustratie: Manifesta is een tweejaarlijkse, door Europa zwervende manifestatie op de grens van kunst en architectuur. De editie van 2022 was in Pristina, de hoofdstad van Kosovo. De curatoren zien de relevantie van hun biënnale in revitaliseren en activeren. In Pristina werd hen 'duidelijk dat het vertellen van verhalen en de narratieve praktijk een cruciale rol spelen bij het losbreken uit de cyclus van geweld en onderdrukking die in die regio (...) aan de gang is.'⁹⁹ Het leidde tot de oprichting van het Centre for Narrative Practice, tijdens de manifestatie een centrale plek die ook na afloop blijft bestaan. Het is hun bijdrage aan de verdere ontwikkeling van de stad.

Wij mogen dan niet in een 'cyclus van geweld en onderdrukking' hebben geleefd, we hebben wel iets recht te zetten. Misschien is dat wat de eerder genoemde voorbeelden Triple Threat, of de Nieuwe Groenmarkt, of Startblok Elzenhagen doen. Ze zijn gebaseerd op een aansprekend verhaal, berustend op publieke waarden. Het zijn ruimten voor een narratieve praktijk, waarin erkenning en representatie een belangrijke plek hebben. De vanzelfsprekende kracht van plek en betekenis die daar ontstaat, brengt ons verhaal terug in het dagelijks leven. En vormt een houvast in de ontwerppraktijk. Stedebouw kan zich baseren op een narratieve praktijk en er ook aan bouwen.

Planoloog Zef Hemel vertelt: 'Steden, stelde ik, zijn van nature complex, dat betekent dat niemand er werkelijk greep op heeft, ook de gemeente niet. Wat kun je dan het beste doen? Een van de mogelijkheden is toekomstverhalen vertellen. Als voorbeeld noemde ik de binnenstadvisie van Amsterdam die ik in 2019 voor de burgemeester maakte. We bespraken de kracht van mijn toekomstverhaal en hoe met name de gemeente er daarna mee was omgegaan. Daarbij kwam de vraag op of een overheid wel gevoelig is voor

verhalen. Denkt ze niet alleen in macht? (...) Planologen, leerde ik opnieuw, moeten (...) verhalen vertellen. En machthebbers zijn er wel degelijk gevoelig voor.'¹⁰⁰

Maar wat voor soort verhalenvertellers hebben we dan nodig op dit moment? De Vinex-poëzie van stedebouwkundige Ashok Bhalotra voor onder andere Kattenbroek in Amersfoort en Stad van de Zon in Heerhugowaard leidde in de jaren negentig van de vorige eeuw tot verhalende ontwerpen waarbij de woorden minstens zo belangrijk waren als de expressieve kleurrijke tekeningen waarmee hij die illustreerde. Of stedebouwkundige Frits Palmboom, die zegt: 'Zoals Ashok expliciet aan gedichten refereert, zou ik de vergelijking met de wereld van de novelle willen oproepen.'¹⁰¹ Wel verhalend maar dan feitelijker, denken wij, dichter bij de gebouwde werkelijkheid.

Het tijdperk van grote stadsuitbreidingen of zelfs compleet nieuwe steden waarin deze vormen van verhalende stedenbouw heel effectief waren, is wat ons betreft voorbij en heeft de afgelopen jaren plaatsgemaakt voor een stedebouw die veel meer is gericht op de transformatie van het bestaande. Verhalen zijn nog steeds aan de orde, maar de persoonlijke fascinaties van de ontwerpers zijn niet langer maatgevend.

Na de poëzie en de novelle zien wij dat de rechtvaardige stad veel meer het domein van de biografie is geworden, het verhaal dat op de huid van de werkelijkheid, het verleden en het heden, kruipt en vanuit het bestaande mogelijke toekomstenschetst. Dat laat nog steeds ruimte voor eigen interpretatie van de werkelijkheid, maar de individuele genialiteit van de ontwerper uit de twintigste eeuw maakt plaats voor meer onderzoekende en participatieve verhalen die gezamenlijk worden gecreëerd. Ze zijn gebaseerd op en bewerkstelligen

100 <https://zefhemel.nl/verhalen-als-strategie/>

101 Zie Wouter Veldhuis, 'De heremiet en de handelsreiziger', *Stadscabiers, Stedenbouw als strategie*, Amsterdam, SUN Trancity, 2010

99 Interview met de curatoren in *Metropolis M*, 03-2022

gemeenschapsvorming. Dit vraagt om ontwerpers die minder waarde hechten aan auteurschap, in staat zijn zich in te leven in wat bewoners en ondernemers in een buurt beweegt en ook de tijd nemen om te kunnen doorgronden hoe mensen een stuk stad gebruiken en beleven.

Ontwerpend onderzoek en onderzoekend ontwerpen

Maar hoe komen we dan tot nieuwe verhalen en beelden van mogelijke toekomsten? De afgelopen decennia zijn het ontwerpend onderzoek en onderzoekend ontwerpen steeds belangrijker geworden. Het is daarbij goed om een duidelijk onderscheid tussen beide te maken.

Ontwerpend onderzoek is speculatief en veelal hypothetisch, verkent het onbekende, agendeert maatschappelijke vraagstukken en formuleert mogelijke oplossingen. Het helpt ons in de zoektocht naar het bouwen van nieuwe verhalen die vooral gericht zijn op de grote bewegingen in de samenleving.

Het werk van de Ambassade van de Noordzee is hiervan een mooi voorbeeld.¹⁰² Het is een multidisciplinaire ontwerpende en verhalende zoektocht waar onder anderen ontwerpers, kunstenaars, wetenschappers en juristen aan bijdragen. Ze werken samen aan het ontwikkelen van krachtige beelden, ervaringen en gespreksvormen om de niet-gehoorde stemmen van zeeorganismen te leren herkennen om zo ook hun rechten te kunnen erkennen en vertegenwoordigen.

De Noordzee wordt nog gezien als een wingewest waar mijnbouw, windmolenparken en visserij hand in hand gaan, zonder zich rekenschap te geven van de natuurlijke systemen. Na verschillende langjarige ontwerpende onderzoeken naar de kansen en risico's van windenergie op de Noordzee, durft landschapsarchitect Ziega van den Berk eerste conclusies te trekken: 'Deze tijd vraagt om onze rol als ontwerper en de rol

¹⁰² <https://www.ambassadevandenoordzee.nl>

van ontwerp te heroverwegen. Door ons bezig te houden met de oorzaken van ecologische ineenstorting in relatie tot ruimte en ontwerp, kunnen we zien waar ontwerp medeplichtig is geweest en dus ook hoe we kunnen ontsnappen aan deze ethische valkuil. Alleen door deze fundamentele kwesties te begrijpen kan men bij de oorzaak ingrijpen in plaats van symptomen te bestrijden. (...) We zijn als ontwerpers inmiddels wel gewend om de gekregen vraag te bevragen en erachter te komen wat de "daadwerkelijke" vraag is van de opdrachtgever. Maar we moeten nog een stap verder: door vooraf te bedenken wat de mogelijke consequenties van het ontwerp kunnen zijn en of die wel gewenst zijn. En te onderzoeken wat er nog meer in de vraag verscholen ligt. Dit kost misschien meer tijd dan direct te beginnen met ontwerpen, maar de huidige complexe opgaven verdienen onze aandacht met tijdruimte en reflectie. Sterker nog, het is noodzakelijk.¹⁰³ Wat ons betreft een goed voorbeeld hoe ontwerpend onderzoek meerdere disciplines met elkaar verbindt, waardoor er ruimte ontstaat voor fundamentele nieuwe inzichten die kunnen bijdragen aan een meer rechtvaardige leefomgeving. *Onderzoekend ontwerpen* daarentegen is gericht op implementatie en realisatie. Het is een fundamenteel open houding waarmee wij als ontwerpers in planprocessen moeten kunnen staan om de verbinding te kunnen leggen tussen waarden en belangen. Het is natuurlijk verleidelijk om een opgave te vereenvoudigen, maar Jane Jacobs leerde ons al dat we juist de opgave ingewikkelder moeten maken, omdat steden 'nu eenmaal problemen zijn van een georganiseerde complexiteit, net als de biowetenschappen.'¹⁰⁴ Steden bieden situaties waarin allerlei factoren op 'subtile, onderling verbonden manieren variëren'.

¹⁰³ <https://www.archined.nl/2023/09/een-ontwerpopplossing-is-niet-altijd-de-oplossing/>

¹⁰⁴ Jane Jacobs, *Dood en leven van grote Amerikaanse steden*, Amsterdam, SUN Trancity, 2009

Jacobs legt het uit aan de hand van een buurtpark. Hoe het park wordt gebruikt, hangt gedeeltelijk af van het ontwerp, maar ook van wie er in de buurt is en op welk moment en dat hangt weer af van de gebruiksmogelijkheden in de omgeving van het park. En als bepaalde groepen het park gebruiken, heeft dat invloed op de wijze waarop andere groepen dat doen. En dat hangt weer af van het soort gebouwen in de omgeving en het gebruik daarvan. Welke mensen wonen er en hoe zit hun tijdsbesteding in elkaar. Werken zij thuis, zijn ze werkloos of forenzen ze. Veel ontwerpers zullen zover niet willen gaan, of anders hun opdrachtgevers niet. Toch moet je dat wel doen en hierin vinden we de ontwerpers die met toepassing van hun stedenbouwkundige instrumentarium gebruik 'mogelijk willen maken' dus te weinig ambitieus en dat geldt ook voor de degenen die te snel komen met een ruimtelijke oplossing.

Wat we hierbij natuurlijk missen, is sociologisch en sociaalgeografisch onderzoek. Jarenlang is het een drager geweest voor stadsontwikkeling, maar het lijkt nagenoeg verdwenen. Is het door de bezuinigingen na de financiële crisis gesneuveld bij overheden? Vinden commerciële partijen het onnodig en vragen zij om generieke oplossingen, denken ontwerpers dat ze het zelf wel kunnen? En als er al sociologisch onderzoek wordt ingezet, is dat meestal ten behoeve van doelgroepbepaling en marktsegmentering voor de verkoop van woningen.

Dat het wel kan, bewijst verhalenvanger Sulaiman Osman: 'Officieel ben ik projectsecretaris bij Stadsontwikkeling. Maar ik sta beter bekend als verhalenvanger in Hillesluis en Feijenoord. Een verhalenvanger luistert naar de mensen en brengt hun behoeften in kaart. Dit doe ik door de wijk in te gaan en contact te maken met de bewoners. Daarvoor is lef nodig. De bewoners komen namelijk niet vanzelf naar me toe. Door het gesprek aan te gaan bouwde ik met veel van hen een vertrouwensband op. De wijk is mijn kantoor. Dat kan een bankje zijn in de speeltuin, tussen de schappen

in een lokale supermarkt, of op straat bij een verkeerslicht. Van al die gesprekken maak ik notities waarna ik er thuis een verhaal van maak. De vragen en problemen die daaruit naar voren komen, leg ik neer bij de collega's die de mensen kunnen helpen. Ik leg die verbinding tussen de bewoners en de ambtenaren. Een verhalenvanger is dus de brug tussen de wijk en de gemeente.'¹⁰⁵ En vormt zo een onmisbare bron van kennis voor stedenbouwkundigen die mogelijke verbeteringen in de wijken willen onderzoeken.

Onderzoekend ontwerpen is niet de snelste weg naar een ontwerpoplegging, maar wel de route waarmee de collectieve kennis en ervaring van opdrachtgevers, bewoners en andere belanghebbenden het best benut wordt. 'Sticking more and more bits of paper to the first one, getting out the wider sketch paper, using the finest black pen around. Writing what you cannot draw.' Als het aan het Londense ontwerp bureau East ligt, werken zo veel mogelijk mensen mee aan een collectieve tekening om grip te krijgen op de opgave. 'Drawing with four hands (...) or even six, it feels like an occasion with everyone sitting around the table talking excitedly, adding more and more detail, so that the thing on the table becomes complex and comprehensive.' De tekening wordt door de vele handen een 'hairy drawing' ogenschijnlijk slordig en rommelig, maar 'Once the drawing exists, a commitment is made. The room is full of potential.'¹⁰⁶

Waar East met buurtbewoners en ondernemers gezamenlijk werkt aan een complexe en gelaagde analyse en verkenning van mogelijke oplossingsrichtingen, zoekt het ontwerp team van MUST het juist in een meer georganiseerde aanpak, waarbij mogelijke oplossingen en varianten systematisch worden gerubriceerd in een matrix. 'De matrix

105 Interview met Sulaiman Osman via: <https://www.werken-voorrotterdam.nl/het-verhaal-van-sulaiman>

106 East, *Expressing Interest*, catalogus bij de tentoonstelling 'East London Urbanism', 2009

fungeert als een test- en selectie-instrument voor alle ingebrachte ideeën en oplossingen. Ze geeft een helder en eenduidig overzicht van alle noodzakelijke bouwstenen en afspraken die tijdens het planproces zijn gemaakt. Ze helpt alle betrokken partijen gelijktijdig en gezamenlijk stappen te zetten zodat gedurende het proces steeds weer teruggegrepen kan worden naar eerder vastgestelde punten. Zo bouwen alle partijen gezamenlijk aan een *stedebouwkundig* raamwerk dat stevig genoeg is om de weerbarstige realiteit te weerstaan.¹⁰⁷

Maar onderzoekend ontwerpen is verre van vrijblijvend. Het grijpt in op de leefomgeving van mensen, er wordt serieus tijd en betrokkenheid van mensen gevraagd en er ontstaan gaandeweg het proces verwachtingen. Dit wordt nog wel eens over het hoofd gezien. Gedreven door nieuwsgierigheid en op zoek naar kennisontwikkeling trekken ontwerpers, vaak met een onderzoeksubsidie, de wijken in om te oefenen met mogelijke toekomst. Dit levert misschien interessante lessen op voor de vakgemeenschap, maar mobiliseert vooral verwachtingen die niet waargemaakt kunnen worden bij de bewoners.

NABIJHEID

Het goede doen, okay, maar waar en hoe? Houding, ethiek, vakopvatting? Het zou onderdeel moeten zijn van het kompas dat bij elke opgave ingezet moet worden om je te kunnen oriënteren en vervolgens keuzes te kunnen maken. Zoals eerder gezegd, biedt een rechtvaardige stad de condities voor vertrouwen, wederkerigheid en gemeenschapsvorming. Maar die condities kunnen wat ons betreft alleen maar ontstaan als *stedebouwkundigen* nadrukkelijk sturen op nabijheid. Nabijheid is voor ons verbonden met een rechtvaardige verdeling. We hebben al laten zien hoe juist het verdwijnen van voorzieningen en

107 Wouter Veldhuis, 'The matrix. Een strategie voor stedelijke vernieuwingsplannen', *Archis* #3 2003, p. 94

mobiliteit heeft geleid tot feitelijke onrechtvaardigheid, tot verlies aan vertrouwen in de overheid. Hoe kan nabijheid een kernbegrip worden in herstel daarvan?

Gebrek aan nabijheid zet je op achterstand. Je krijgt geen buurtwinkels, maar winkelcentra en geen openbaar vervoer, geen huisarts en geen bibliotheek. We kunnen de schuld daarvoor leggen bij het mobiliteitsbeleid, of het marktdenken bij zorg- en cultuurinstellingen dat tot steeds verdere schaalvergroting en dus grotere afstanden heeft geleid. Maar het is in de eerste plaats de wereld van de ruimtelijke ordening geweest die bijna honderd jaar lang functies van elkaar gescheiden heeft en steden en regio's van grote afstanden heeft gecreëerd.

Het is duidelijk dat rond werk, zorg en welzijn en dagelijkse levensbehoeften in de afgelopen decennia is ingezet op concentratie, schaalvoordelen en het gelijk meten van ongelijke regio's (zoals bij de norm voor de grootte van een basisschool), waardoor de ongelijkheid van de toegang tot zorg, winkels en onderwijs enorm is toegenomen. Neem bijvoorbeeld de huisartsenpraktijk in het dorp die een zorgpost werd en nu is verdwenen. Of de ontmanteling van het regionale busnet om grotere steden sneller met elkaar te verbinden.

Misschien zijn commerciële voorzieningen niet overal te realiseren, maar voor publieke voorzieningen mag efficiency en kostenbesparing niet het enig leidende motief zijn. Toegang tot basale voorzieningen voor iedereen is een kwestie van rechtvaardigheid. En het onrechtvaardige is nu juist dat hogere inkomens daar minder last van hebben dan lagere inkomens. De '5-Minute City' is een mooi principe, alle voorzieningen in de onmiddellijke nabijheid, maar in de grote Amerikaanse steden is het alleen beschikbaar voor rijkere die het zich kunnen veroorloven om in het beperkte aantal compacte binnensteden te wonen. Ook in Londen gaan de hogere inkomens te voet naar hun werk en moeten de lage inkomens lang reizen tegen hoge kosten.

In Nederland is het minder extreem, maar de tendens is vergelijkbaar. Een inwoner van Rotterdam-Zuid moet met de fiets of het openbaar vervoer vaak twee keer langer reizen naar werk of onderwijs dan een inwoner die in Noord woont. Om toch binnen een redelijke tijd op het werk te komen zijn veel bewoners van Rotterdam-Zuid genooddaakt om een auto te rijden die veel duurder in gebruik is dan een fiets, terwijl ze over het algemeen een veel lager inkomen hebben.

Was de binnenstad van Amsterdam in de jaren tachtig van de vorige eeuw nog de onderkant van de woningmarkt en vertrok iedereen die het zich kon veroorloven naar groeikernen zoals Almere, inmiddels is het radicaal omgedraaid. De rijkdom drukt de binnenstad uit zijn voegen en de armoede is op grote afstand geland in de zwakkere wijken van Zaanstad, Beverwijk en Almere. Tegelijkertijd is het aantal arbeidsplaatsen in Amsterdam explosief gegroeid en in enkele omliggende gemeenten afgenomen. Ook hier is het gevolg dat veel mensen met lage inkomens een auto moeten bezitten om nog naar hun werk te kunnen in Amsterdam, terwijl hogere inkomens te voet of op de fiets lekker goedkoop naar hun goed-betaalde baan kunnen. Kortom, we werken aan duurzame bestemmingen, maar bekommeren ons niet om de herkomst. Lage parkeernormen zijn een investering in goede publieke ruimte, maar zijn voor degene die voor het werk van ver moet komen opeens niet zo rechtvaardig.

Sturen op nabijheid is dus in de eerste plaats een regionale kwestie. Op deze schaal worden belangrijke verdelingsvraagstukken besproken die grenzen van buurten en steden overschrijden. Waar komen de ziekenhuizen? Wat zijn de belangrijkste werklocaties en wat voor soort werkgelegenheid schept dat? Welke landschappen worden versterkt en zijn aantrekkelijker voor recreatief gebruik? Is het voortgezet onderwijs eerlijk verdeeld in de regio? Waar liggen de belangrijkste maatschappelijke en culturele voorzieningen? Waar worden welke woningen gebouwd en in welke

prijscategorieën? En niet in de laatste plaats: hoe is alles goed met elkaar verbonden via fietspaden, openbaar vervoer en wegen? Want een rechtvaardige stedelijke regio kan alleen maar bestaan met een goed functionerend netwerk van openbaar vervoer, fietspaden en wegen, dat de grenzen van de gemeente overstijgt. Met het stellen van dit soort vragen kunnen we sturen op nabijheid verrijken met sturen op rechtvaardigheid.

Naast het regionale niveau is natuurlijk de buurt het niveau waar een ontwerper het gesprek kan voeren met concrete gebruikers over de behoefte aan nabijheid van werk en voorzieningen. Het College van Rijksadviseurs stelt dat bouwen in de buurt 'betekent dat je niet het bouwen zelf centraal moet stellen, maar de leefkwaliteit van de zittende én nieuwe bewoners. In de buurt is geen vastomlijnde, strak gedefinieerde plek. Wat in de buurt is, en wat niet, wordt bepaald door te kijken naar nabijheid. Werk, school, winkels, gezondheidszorg, sport, recreatie en landschap moeten te voet, per fiets of het ov goed bereikbaar zijn.'¹⁰⁸

Door meer woningen te bouwen in een buurt wordt het draagvlak van voorzieningen vergroot, met de kans dat de nabijheid eerder groter wordt dan afneemt. Maar de toevoeging van woningen heeft ook een belangrijk risico. Er zijn talrijke voorbeelden waar woningen zijn gerealiseerd op locaties waar publieke voorzieningen stonden, zonder dat hier betaalbare nieuwe locaties voor terug zijn gekomen. Verdichting van een buurt is dus alleen maar rechtvaardig als dit gebeurt met enorm veel aandacht voor het beschermen en verder ontwikkelen van ruimte voor publiek vastgoed.

Utrecht Nabij

Met de regionale ontwikkelstrategie Utrecht Nabij is door zestien gemeenten, de provincie Utrecht en de rijksoverheid een samenhangende visie ontwikkeld

¹⁰⁸ <https://www.collegevanrijksadviseurs.nl/adviezen-publicaties/publicatie/2022/10/18/bouw-in-de-buurt>

die mensen, voorzieningen, werk en groen dichterbij elkaar moet brengen.¹⁰⁹ Utrecht is de grote stad in deze regio, die verder bestaat uit diverse groeikernen rondom de stad (zoals Houten, Nieuwegein en Maarsen), een aantal kleinere steden (zoals Woerden, Vianen en Wijk bij Duurstede) en een paar aantrekkelijke dorpen (denk aan Breukelen, Loenen, Zeist, Driebergen en De Bilt), alle gesitueerd in het aangename landschap op de overgang van de bosrijke Utrechtse Heuvelrug naar het cultuurhistorische landschap van de Oude Rijn, Lek, Vechtplassen en Groene Hart.

De planvorming startte met de koppeling van twee regionale knelpunten: het grote tekort aan voldoende betaalbare woningen en de afnemende bereikbaarheid van voorzieningen en werklocaties door congestie op het snelwegennet, de overbelasting van het spoornet en het regionale openbaar vervoer. Met de visie Utrecht Nabij wordt de oplossing gezocht in het realiseren van woningen op plekken waar al mensen wonen, werk en voorzieningen nabij zijn (op loop- en fietsafstand) en goed openbaar vervoer beschikbaar is of snel aangelegd kan worden. Versterken van het bestaande is hier de fundamentele invalshoek om een rechtvaardige leefomgeving te kunnen realiseren voor iedereen. Het centraal gelegen bedrijventerrein Lage Weide is in dit geval een uniek voorbeeld, omdat de regio ervoor kiest om grootschalige bedrijvigheid vast te houden op een grote locatie in de stad, zodat daarmee de afstand tussen wonen en werken kort gehouden kan worden, ook voor bewoners die maximaal mbo-gechoold zijn in de aangrenzende stadswijken van Utrecht. De meeste vergelijkbare werkgebieden in andere grote Nederlandse steden worden op dit moment naar woonwijken getransformeerd, waardoor de grote werklocaties steeds verder weg komen te liggen. Rechtvaardigheid richt zich op dit strategisch niveau niet alleen op de fysieke nabijheid van stedelijke en landschappelijke kwaliteiten, maar ook nadrukkelijk op het vergroten van de onderlinge nabijheid

109 <https://www.stateninformatie.provincie-utrecht.nl/documenten/20200GV42-04-eindrapport-Utrecht-Nabij.pdf>

van gemeentebesturen. De oplossing van regionale knelpunten blijkt namelijk alleen mogelijk als de verschillende gemeenten vanuit het collectieve belang samenwerken. Het planproces was vooral bedoeld om via inhoudelijke regionale vraagstukken zoals woningbouw, regionale economie, bereikbaarheid, natuurontwikkeling, klimaatadaptatie en energietransitie te ontdekken dat er heel veel regionale wederkerige relaties zijn. De ene gemeente levert bijvoorbeeld veel natuurwaarden en recreatieruimte, de andere biedt aantrekkelijke woonwijken en werkgelegenheid. Maar ze hebben elkaar hard nodig om een rechtvaardige leefomgeving voor hun inwoners te realiseren. Gedurende het planproces ontstond een vertrouwen tussen de gemeenten en kon er gebouwd worden aan een gemeenschappelijke visie die nu de basis vormt voor de uitwerking en financiering van concrete plannen.

Publiek vastgoed

Publiek vastgoed functioneert bij uitstek in nabijheid. Toegankelijke maatschappelijke voorzieningen zijn een voorwaarde voor een levendige buurt. Voor herstel van vertrouwen en als een plek waar wederkerigheid vorm kan krijgen: je krijgt een voorziening, maar er wordt ook gevraagd om actieve participatie. En we hebben het nodig voor maatschappelijke en politieke organisatie. In de Haagse Schilderswijk ontstaat bijvoorbeeld een nieuwe middenklasse, die zich op allerlei manieren gaat organiseren, maar waar moeten ze bijeenkomen met hun initiatieven?¹¹⁰ Bij publiek vastgoed denken we in de eerste plaats aan gebouwen, maar en vooral ook, hoe en waar zijn die voorzieningen gesitueerd in de stad. Dat wordt onvermijdelijk een verhaal over de schaal waarop we de stad bouwen of vernieuwen, over buurten en straten. Nabijheid als sleutel voor een 'infrastructuur van gemeenschappen'!

110 Simon Franke, Lenneke Overmaat, Arnold Reijndorp, *Plekken van betekenis in de Schilderswijk, Trancity, Haarlem*, 2014

Misschien is om te beginnen een voorbeeld uit Gent illustratief. De Stadsbouwmeester van Gent, Peter Vanden Abeele, spreekt over publiek vastgoed als 'stadsgebouwen'.¹¹¹ Dat vinden we een mooi begrip. 'Een "stadsgebouw" duidt het patrimonium aan waarin publieke dienstverlening wordt aangeboden. Historisch, in de versie 1.0, hebben we het over archetypische gebouwen: het schoolgebouw, het gemeentehuis, het gerechtsgebouw, het buurthuis, de universiteits-campus, het ziekenhuis, het postkantoor. (...) Stadspatrimonium wordt gebouwd om vele jaren "dienst" te doen, maar (...) gebouwen zijn uitdrukking van de tijdsgeest waarin ze tot stand kwamen, en laten zich daarom niet zomaar aanpassen aan nieuwe noden.'

Niet gebouwd voor actueel gebruik, maakt het ze functioneel inefficiënt. Ze zijn ook vaak energetisch en ecologisch inefficiënt. Doordat de stad haar vastgoedpositie strategisch niet voldoende heeft weten te benutten, zijn ze financieel inefficiënt. En gebouwen worden vaak onderbenut, zeker buiten kantooruren, waardoor ze ook inefficiënt zijn in ruimte- en tijdgebruik. Conclusie in Gent is dat de vernieuwing van stadsgebouwen een permanente opgave is. De oplossing waaraan wordt gewerkt: cluster strategisch programma's in tijd en ruimte. Dat dit ingewikkeld is, begrijpen ze in Gent ook wel, maar daarvoor hebben we nu toch juist ontwerpkracht?

Het echte probleem van het combineren van functies is vaak dat er meerdere organisaties bij elkaar gebracht moeten worden. Of bij de overheid: meer dan één beleidsterrein, budget, wethouder. En dat is vaak erg lastig, terwijl het mengen van functies zoveel voordelen heeft. Niet alleen in het efficiënt gebruiken van gebouwen en middelen, maar ook omdat verschillende groepen gebruikmaken van hetzelfde gebouw. Een niet-geforceerde manier van ontmoeting en binding aan plek en buurt. Of zoals Judith Lösing van East stelt: 'As the public

realm does not operate in isolation from its surrounds, the best commissions are those open to negotiation.'

Het stadsgebouw, stelt het Gentse essay, is eerst een stedenbouwkundige opgave. En vervolgens een architectonische met als hoofdtak zorg voor overmaat, voor flexibiliteit en aanpassingsvermogen, gebaseerd op niet alleen een programma van eisen, maar ook op een 'programma van ervaringen'. En het mooie is dat men in Gent ook aspecten van functioneren, zoals het beheer van een stadsgebouw, stelselmatig benadert als een ontwerp-opgave.

Publiek vastgoed vraagt van een stedenbouwkundige dus een grote mate van empathie met de gebruikers en een flinke kennis van maatschappelijke functies waarin het gebouw een spilfunctie kan hebben. En het vraagt om een ontwerper die niet alleen die functies een plek weet te geven, maar ook het vermogen heeft om het gebouw en de gevel te laten spreken naar de omgeving, daarvan onderdeel uit te maken en open te staan voor verschillende soorten gebruikers.

Overheden zijn de laatste decennia achteloos omgesprongen met publiek vastgoed. Met bezuinigingen en schaalvergrotingen zijn nabijheid en sociaal weefsel in buurten verdwenen. Vaak omdat men zich nauwelijks realiseerde dat een gebouw meer betekende dan de functie die op papier stond. Neem als voorbeeld De Meervaart in Amsterdam Nieuw-West, een laagdrempelig cultuurgebouw waar je voor weinig geld een theatervoorstelling kunt bezoeken of een krantje kunt lezen in de bibliotheek, terwijl je kind les heeft in de muziekschool op de eerste verdieping. In de nieuwbouwplannen van het gemeentebestuur wordt het multifunctionele gebouw gesloopt en de grond verkocht voor de ontwikkeling van winkels en een hotel. Het theater verhuist naar iconische nieuwbouw in het water van de verderop gelegen Sloterpas, losgezonnen van het levendige winkelcentrum waar het nu nog staat. De bibliotheek, dansschool, muziekschool

111 Stadsbouwmeester Gent, Stadsgebouw 2.0, Gent, 2020

en buurtontmoetingsplekken moeten hun heil ergens anders zoeken, vaak op plekken die minder centraal gelegen zijn en ook niet meer eigendom zijn van de gemeente. Menging is misschien niet nodig, maar gedeelde en blijvend betaalbare plekken wel. En dat heeft de oude Meervaart in overvloed. Of denk aan (alweer wat langer geleden) de sloop van alle bejaardenhuizen, waarmee niet alleen de (verouderde) woningen zijn verdwenen, maar vooral ook de biljartzaaltjes, vergaderplekken en eetzaal die bij zo'n complex horen en veel betekenen voor de buurt.

Maatschappelijke functies en behoeften werden slecht onderkend. Wat telde, was de opbrengst van het eigen vastgoed en dat leidde tot verkoop aan functie of partij met het hoogste bod.

Maar publiek vastgoed is niet alleen nodig om een sociaal programma van de overheid te faciliteren. Het is ook een sleutel om bewonersinitiatief een plek te geven. In hun essay *Woekerruimte* formuleren Arie Lengkeek en Maurice Specht: 'Naast de ontwikkelkracht van de markt en de basis die de overheid garandeert, is maatschappelijk vastgoed dan de plek waar de samenleving zichzelf kan ontwikkelen.'¹¹²

Zo kan de rechtvaardige stad door recht op de stad vorm krijgen. Naast het particuliere eigendom en de publieke ruimte, bestaat de ruimte van de gemeenschap. Juist die categorie gebouwen draagt bij aan de diversiteit en kwaliteit van het leven in de stad en de gemeenschappen die de stad vormen.

Kan je zeggen dat maatschappelijke programma's van de overheid het al moeilijk hebben om een betaalbare plek te vinden, dan geldt dat in het kwadraat voor de bewonersinitiatieven waarover Lengkeek en Specht spreken. Zie het voorbeeld van Triple Threat, en hun probleem om passend aanbod te vinden. Hoewel de overheid zegt ze te

¹¹² Arie Lengkeek, Maurice Specht, *Woekerruimte. Maatschappelijk vastgoed en het recht op de stad*, Utrecht, LSA, 2021

stimuleren, passen deze vaak niet in specifieke beleidsprogramma's met bijbehorend huisvestingsbudget. Ze kunnen geen marktconforme huur betalen. Er is een gapend gat tussen intenties van de overheid, enthousiaste initiatieven van burgers en realisatie.

Rationalisering en bezuiniging op onderwijs, cultuur en welzijnswerk hebben niet alleen het werk van die sectoren verschaald, maar ook hun gebouwen zijn verloren gegaan voor het publiek domein, zelfs als ze er nog staan.

Publiek vastgoed is nabijheid realiseren. Het is een hele brede maatschappelijke ontwerpogave – eerst stedenbouwkundig en dan architectonisch – en van ons uit een oproep aan overheden, zoals gemeenten en het rijk, of corporaties om af te stappen van de benadering dat hun bezit zo veel mogelijk financieel rendement moet maken. Maar we roepen juist veel strategischer, gericht op publieke waarde, op na te denken over de inzet van vastgoed. We hebben in het eerste deel van dit essay niet voor niks lang stilgestaan bij manieren om ons economisch denken meer in dienst te stellen van welzijn.

Kleinere korrel

De wijze van ontwikkelen bepaalt grotendeels de maat en schaal van onze stadsplattegrond en het bouwblok. Dat is terug te voeren op de wijze waarop wij in Nederland de afgelopen honderd jaar onze steden bouwden. De woningcorporaties hebben sinds de Woningwet uit 1901 een belangrijk stempel gedrukt op de groei van onze steden en dat ging gepaard met een bepaalde maat en schaal in de gebiedsontwikkeling. Projectontwikkelingen van ongeveer driehonderd woningen zijn al lange tijd maatgevend voor de verkaveling van de stadsplattegrond. Dit hangt nauw samen met het financiële risico dat een institutionele belegger of woningcorporatie redelijkerwijs kan dragen bij de financiering van een bouwproject. Ook voor grotere aannemers is een ontwikkeling van driehonderd woningen een

mooie omvang om schaalvoordeel en repetitie te kunnen realiseren en het project goed te faseren met een bouwtijd van enkele jaren. Geheel onbewust sorteren veel plannen voor bouw of vernieuwing van een wijk op deze manier al voor op een ontwikkeling waarin geen ruimte is voor particulier opdrachtgeverschap, collectieven en coöperaties.

Zeker nu de opgave vooral ligt in de aanpak van de bestaande wijken, lopen we aan tegen complexen van ongeveer driehonderd woningen die vaak door één architect en in één bouwstroom zijn gerealiseerd. Het is dan moeilijk om hiervan los te komen. Maar een stadsplattegrond met een kleinere korrel is niet alleen diverser, het biedt vooral ook meer ruimte voor een rechtvaardige stad waarin mensen ruimte krijgen om zichzelf te ontwikkelen door ook zelf aan de stad vorm te geven. Het eerdergenoemde stadsessay *Architectuur in het midden* over de Rotterdamse stadsbouwgroep is niet alleen de beschrijving van een geslaagd project, maar vooral ook een pleidooi voor andere ontwikkelmethoden op een kleinere schaal, waarvan met name steden als München en Wenen het succes bewijzen.

Een pleidooi voor kleinere stedenbouwkundige eenheden voor woningen is tegelijk ook een pleidooi voor fijnmazigere voorzieningen en dus voor veel meer mogelijkheden voor anders georganiseerde woonvormen en vernieuwende combinaties van wonen en zorg.

Who cares – Bloemkoolburenbond in Almere
In 2017 werd door het Atelier Rijksbouwmeester, de Raad voor de Volksgezondheid en Samenleving en Stichting Humanitas de prijsvraag *Who Cares* uitgeschreven. Hoe kun je zorg en wonen organiseren voor mensen voor wie dat niet vanzelfsprekend is? Bureau SLA (met partners uit diverse disciplines) won de prijsvraag voor de locatie Almere Haven. Het winnende plan *Bloemkoolburenbond* beoogt een intelligenter samenspel tussen zorg, wonen, regie, ruimte en geld. De gemeente Almere wil zich inzetten voor realisatie.

Totaal negentig woningen, de helft sociale huur en de helft middenhuur.

De inzet was regie over je eigen leven, via het recept van de hofjes. Een nieuwe variant van de pomp, de poort en de regent: gemeenschappelijke ruimten, conciërge, wooncoöperatie. De organisatoren van de prijsvraag drongen erop aan dat er samenwerking werd gezocht met een zorginstelling. Nee, zeggen de indieners van het plan, juist niet, je kan het ook zelf organiseren. Er komen tien woningen voor jongeren met autisme en/of een verstandelijke beperking in een vriendenhuis. Ze gaan zelf hun begeleiding inkopen, daardoor kan je aanzienlijk besparen op de zorgkosten. Dat zou je moeten kunnen verrekenen in de grondprijs die de gemeente Almere gaat vragen. Het duurt vijf jaar voordat in najaar 2022 de gemeenteraad van Almere instemt met het plan en met een aangepaste grondprijs. En nog steeds is niet alles geregeld, maar de hoop is dat er in 2025 begonnen kan worden met de bouw. Peter van Assche van Bureau SLA¹¹³ schetst de obstakels die ervoor zorgden dat het zo lang moest duren. Het plan past simpelweg niet in de manier waarop we in Nederland gewoon zijn negentig woningen te bouwen. Een wooncoöperatie is voor bijna alle Nederlandse gemeenten onbekend terrein. Zorg en wonen zijn bij een gemeente verschillende afdelingen met verschillende wethouders. Besparing van zorgkosten verrekenen met de grondprijs is feitelijk onmogelijk. Voor de (aanvangs)financiering van een wooncoöperatie kennen we nauwelijks een begaanbaar pad. Als ambtelijk een plan niet past in het bestaande beleid, wordt er gevraagd om een vervolgonderzoek, waarna met de resultaten daarvan geen stappen worden gezet, maar een nieuw vervolgonderzoek wordt gevraagd.

Telkens was de conclusie: goed verhaal, maar de financiering is niet op orde, jullie zijn geen projectontwikkelaar en ook geen toegelaten instelling. Als uiteindelijk de gemeenteraad – unaniem – instemt met het plan, is dat vanwege het verhaal. Elke partij vindt er iets van

113 Meer over het project op <https://bureausla.nl/project/who-cares-bloemkoolburenbond-in-almere-haven/>

haar gading in. Thijs Lijster stelt dat juist de meenten in staat zijn om 'zeer verschillende belangen, waarden en identiteiten, en verschillende vormen van politieke strijd met elkaar te kunnen verbinden...' ¹¹⁴ Misschien is de unanieme uitspraak van de gemeenteraad van Almere het bewijs hiervoor.

Wat heb je volgens Peter van Assche nodig om met zo'n plan de eindstreep te halen: her en der personen die erin geloven en in staat zijn af en toe een duw te geven, zoals de rijksbouwmeester, een wethouder, een ambtenaar. Vervolgens beleid dat zich expliciet uitspreekt voor dit soort projecten en er ambtelijke ondersteuning voor regelt en zo mogelijk ook budget voor de overbrugging. Ten slotte een goede verbinding tussen een groep bewoners met initiatief en professionals, architect, bouwfinanciers, ontwikkelaars en zorgexperts.

Ruimte voor ontmoeten

Een volgens ons verwaarloosd thema is de straat, niet als verkeersader, maar de woonstraat en de stadsstraat waar winkelen en werken een plek hebben in de wijk. In Londen is de High Street het brandpunt van het sociaaleconomisch leven van de omliggende wijk. In Nederlandse steden is dit veel minder het geval, vooral door de planmatige wijze waarop wij onze steden hebben uitgebreid en functies netjes uit elkaar hebben gelegd. En toch is er de Amsterdamse Van Woustraat, de Haarlemse Zijlweg, de Rotterdamse Nieuwe Binnenweg en de Utrechtse Biltstraat. Iedere stad heeft dit soort straten waar wonen zich verbindt met economie en samenleven. Maar de opkomst van de auto heeft de ruimte om te ontmoeten en te verblijven weggedrukt. Dat hoeft natuurlijk niet zo te blijven. Alle opmerkingen over ontmoeting zijn gebonden aan de straat en de voorzieningen aan die straat. Laten we de inrichting van de straat daarom als een belangrijke leidraad voor de buurt hernoemen.

¹¹⁴ Thijs Lijster, *Wat we gemeen hebben. Een filosofie van de meenten*, Amsterdam, De Bezige Bij, 2022

Buurtten hoeven niet homogeen te zijn. Als er voor iedereen maar voldoende *place attachment* kan zijn. ¹¹⁵ Dat wil zeggen dat individuele bewoners zich herkennen in hun omgeving, waardoor de buurt een logischer entiteit is dan een wijk. Stem de inrichting daar dus op af. Zorg dat mensen daar een flink deel van hun dagelijks leven kunnen organiseren.

Voor lanthe Mantingh staat ontmoeting centraal. Maar ze is genuanceerd in de vorm die dat moet krijgen, niet per se in ontmoetingsruimten zoals woonzorgcentra die kennen. Dat vraagt soms te veel van bewoners. Zij zoekt nabijheid in gebouwen op een andere manier, die ook goed past bij buurtinrichting: 'Wat mij betreft kijken we vooral naar routes. Waar zijn de entrees, de hoven, de trappen en de galerij. Want daar zijn mensen sowieso. Ik moet denken aan een oudere meneer die drie keer per dag bij de brievenbus in zijn gebouw ging kijken of hij post had. Dat had-ie natuurlijk niet, maar elke keer was er weer een kans om iemand tegen te komen. Het is dan belangrijk dat er bij die brievenbussen ruimte is om een beetje te treuzelen, of om een praatje te maken.' ¹¹⁶

VERBINDINGEN IN DE TUSSENRUIMTE

In publiek vastgoed, in een kleinere schaal van ontwikkelen, in ruimte voor ontmoeten en zelfs in burgerinitiatieven zijn we in hoge mate afhankelijk van de overheid en (in tweede instantie) marktpartijen. Er moet uiteindelijk wel resultaat geboekt worden. En de stap van idee en verbeelding naar realisatie is misschien wel de grootste valkuil van de ontwerper. Niet voor niks roemt Dirk Sijmons de vindingrijkheid van ontwerpend onderzoek naar de toekomst van ons landschap,

¹¹⁵ Arnold Reijndorp, *De Nieuwe Stad. Een gebruiksaanwijzing*, Haarlem, Amsterdam, trancity*valiz, 2019, p. 52

¹¹⁶ <https://www.biind.nl/artikel/het-faciliteren-van-ontmoeting-als-rode-draad>

maar moet hij tot zijn spijt ook concluderen dat daar in feite niks mee is gedaan.¹¹⁷ Journalist Bas Mesters schrijft: 'Ja, er komt meer geld voor de publieke zaak. Maar het apparaat dat het gaat verdelen, denkt volgens dezelfde principes als de afgelopen decennia: kostenreductie, protocollen, controle, outputmanagement, reputatiebeheer, concurrentie en marketing (...)' Op deze manier zijn structurele veranderingen die tot hernieuwd vertrouwen leiden moeilijk te realiseren.¹¹⁸ Hans Stegeman (hoofdeconoom bij de Triodosbank) hekelt politici die te vaak denken dat maatschappelijke veranderingen er vanzelf wel komen. Je formuleert een aantal doelstellingen, maar zo zegt hij: 'Als je als beleidsmaker niets doet, is er geen enkele garantie dat de uitkomst van de markt beantwoordt aan maatschappelijke doelstellingen.'¹¹⁹ Bedrijven kunnen nauwelijks iets anders dan zich richten op waar het meeste geld verdiend kan worden. Alleen overheidsmaatregelen inclusief beprijzing kunnen volgens hem duurzaamheid afdwingen in een niet-duurzame markt. Er wordt wel gezegd dat de commons in bijvoorbeeld de vorm van woon- of energiecoöperaties de oplossing zijn. Waar overheid en markt het laten liggen, nemen zij het over. Maar dat is volgens ons niet waar. De overheid moet ondersteunen en ruimte creëren, anders gaat het niet lukken. Het ligt voor de hand dit te beschrijven als een probleem van de politiek, maar het is ook een probleem van de bureaucratie. Jaren van *new public management* en het rouleren van managers zonder inhoudelijke kennis of betrokkenheid, het van buiten halen van procesmanagers; het leverde ons overheidsorganisaties op die onvoldoende kennis hadden van het werkveld. Dan krijg je organisaties waar ruimte maken gezien wordt als een

117 <https://www.archined.nl/2022/08/nederland-worstelt-met-zijn-agrarische-verleden-terwijl-de-toekomst-voor-ons-ligt/>

118 *De Volkskrant*, 7 januari 2022

119 *FD*, 3 november 2021

managementvraagstuk voor de eigen organisatie, niet als een op uitvoering gerichte publieke taak. Dat is dus ook een probleem van de stedenbouw, want veel opdrachten zijn van de publieke diensten. En veel stedenbouwkundigen zijn in dienst van de publieke sector.

Het gaat dus ook over publiek opdrachtgeverschap. Op kleine schaal is dat herkenbaar in het verhaal van Who cares Almere. Meer dan vier jaar duurde het voordat een aangegaan commitment tot besluitvorming leidde. Vooral ambtelijk leek het project vertraging op te lopen. Op het stadhuis van Almere leek men met de complexe opgave in de maag te zitten, hoe combineren we speciale vormen van zorg in een coöperatief verband met wonen? Het paste niet in de bestaande hokjes. Totdat de politiek unaniem groen licht gaf. En dan nog loopt het in de uitvoering van de politieke opdracht weer enorm veel vertraging op, omdat het project niet past in de gangbare spreadsheets.

In een gesprek met Peter Vanden Abeele zegt hij zichzelf als stadsbouwmeester van Gent vooral te zien als iemand die probeert te bemiddelen; tussen markt en overheid, tussen ontwerp en management, maar ook tussen de verschillende overheidsdiensten in de stad. Want, zo zegt hij, 'Beleidskaders zijn houvast en de bereidheid om daar buiten te stappen is gering, de bestuurscultuur is remmend (...)' In het vak vind je hyperspecialisten die in publieke dienst (maar ook daarbuiten) alleen het belang van hun eigen afdeling of specialisme behartigen. Ze kunnen en willen niet denken in breder publiek belang.'

Steden en net zo goed het landelijk gebied hebben een snelgroeiende behoefte aan een nieuw verhaal over de bestuurlijke effectiviteit. En daar komt nog iets bij. In onze leefomgeving zien we drie schalen die steeds bepalender en relevanter worden, of misschien altijd al geweest zijn, maar nu echt om onze aandacht vragen. In de eerste plaats de buurt, de leefomgeving waar mensen zich thuis moeten kunnen voelen, waar gemeenschappen

op basis van vertrouwen en wederkerigheid ontstaan en waar nabijheid vanzelfsprekend is. En waar bewoners niet langer de ruimte als consumptieartikel zouden kunnen zien, maar als een mede door hen zelf geproduceerde tastbare leefomgeving. Vervolgens de stedelijke regio die moet voorzien in de woningbehoefte, werkgelegenheid, energie, mobiliteit, sport, recreatie, cultuur en (hoger) onderwijs en allerlei vormen van zorg, zoals ziekenhuizen. Waar een kernopgave de rechtvaardige verdelingsvraag is, de distributie van voorzieningen en bereikbaarheid. En ten slotte Europa/'Brussel', waar in toenemende mate onze grotere systemische vraagstukken worden belegd zoals onze omgang met natuur, water en landbouw, maar ook luchtvaart, klimaat, energie, circulaire economie, bereikbaarheid en veiligheid. Er is begrijpelijk discussie of onze democratische vertegenwoordiging en onze rechtsstaat er wel mee gediend zijn dat steeds meer ruimtelijke vraagstukken tussen de vertegenwoordigende instituties in vallen. De gemeente geeft kaders aan, maar zou meer vertrouwen moeten hebben in burgers om invulling te geven. Gemeente en provincie passen geen van beide op buurt en regio. En zeker bij alle regioraden kan je spreken van een democratisch tekort. De inzet is ook te technocratisch. De binding met plek en communities wordt niet gevonden, maar ook niet gezocht. Misschien met uitzondering van de waterschappen waar, niet geheel toevallig, recent de vertegenwoordiging meer democratisch is gemaakt. De rechtsstaat met de formele democratische instituties staat voor ons niet ter discussie. Maar gezien de politieke en bureaucratische problemen die ook de markt niet kan oplossen, mag je je afvragen of voor de oplossing van de urgente kwesties waar dit essay over gaat, we het niet beter ook kunnen zoeken in nieuwe overlegvormen en andere vormen van representatie, waarbij de uitkomst dan kan worden geformaliseerd in de al bestaande politieke instellingen op gemeentelijk, provinciaal en nationaal niveau.

'We proberen met oude praktijken innovatief te zijn. Maar dat ligt volgens mij niet zo voor de hand.' Voor Maarten Hajer, hoogleraar Urban Futures aan de Universiteit Utrecht, gaat innovatie niet alleen over technologie. Met oude overlegvormen zullen we niet tot vernieuwend beleid komen. Hajer pleit er daarom voor dat we vaker op zoek gaan naar oplossingen in *soft spaces*. Plekken waar proces en doel niet vastliggen, waar meer vrijheid is en daardoor ook andere partijen kunnen meedenken.¹²⁰ Vrije ruimten noemt Hajer het ook wel, met kans voor nieuwe initiatieven, met een informele organisatie en een tijdelijk karakter. Ontwerpend onderzoek kan daar een rol in spelen. Een voorbeeld uit zijn praktijk is het Veenweidenatelier, onderdeel van Places of Hope in het kader van Leeuwarden Culturele Hoofdstad 2018. 'Het eigenaarschap had acht maanden nodig om goed te vormen en gezamenlijk met een Coalition of the willing verder te gaan en te komen tot een nieuwe impuls voor de ontwikkeling van het Friese veenweidegebied.'¹²¹

Wat de politieke instituties niet kunnen, is vraagstukken complex maken; ze floreren helaas juist bij versimpeling. In de vervlechting van politiek en media is nuance, onderzoek en afwegen van belangen een zwakgebied. De oneliner doet het beter. Maar er is een tussenruimte, een vrije ruimte, zoals ook hoogleraar bestuurskunde Geert Teisman het noemt. Hij constateert dat nieuwe regionale samenwerkingen vooral de vormen aannemen die we al kennen. We institutionaliseren op bekende patronen en dan blijkt naderhand dat die zogenaamde nieuwe samenwerkingen niet lekker werken, 'dat we wellicht behoefte hebben aan een nieuwe, nog niet helemaal gedetermineerde bestuurlijke ruimte. Om duidelijk te maken dat je

120 <https://www.innovatie-estafette.nl/nieuws/nieuws/2019/09/26/>

minicollege-maarten-hajer-over-soft-spaces

121 <https://deuitkijzers.nl/wp-content/uploads/2020/11/De-Uitkijzers-Soft-space-in-Friesland.pdf>

naar andere oplossingen aan het zoeken bent, dan het simpelweg implementeren van oplossingen die je op een ander schaalniveau al eerder hebt toegepast'.

Daarom de tussenruimte met nieuwe rollen en andere vormen van verantwoording en verantwoordelijkheid met meer wendbaarheid. In het bedrijfsleven hebben ze volgens Teisman die nieuwe vormen al ontdekt en is het denken in netwerken en ketens al praktijk om resultaat te kunnen boeken.

In de tussenruimte praten niet alleen burgers en overheden met elkaar, maar ook bedrijfsleven en spelers als NGO's of de ANWB. Het is een vorm van depolitiseren, maar dat biedt juist ruimte om problemen te bespreken in samenhang, ze complex te maken; de polarisatie eruit te halen. Teisman overtuigt, ook met zijn pleidooi om die tussenruimte niet tot een organisatie te maken, dan is die ruimte immers niet meer van toegevoegde waarde. En de tussenruimte is niet gebaseerd op bevoegdheden, ook dan verdwijnt de meerwaarde. Tussenruimte geeft ongelijksoortige personen en partijen een gelijkwaardige positie. Zo bouw je aan het netwerk en worden ketens toegepast.¹²²

Tussenruimte past de stedenbouwkundige.

Ruimtelijk is het al vertrouwd terrein en in een ontwikkelproces kan juist de stedenbouwkundige partijen bij elkaar brengen, scenario's uitwerken, de toekomst schetsen. In de tussenruimte kan het gesprek over beginselen en waarden gaan in plaats van over belangen, is complexiteit welkom en kan maatschappelijk programma gekoppeld worden aan rechtvaardig programma. Tussenruimte en soft spaces moeten open en transparant zijn, maar moeten ook besloten kunnen zijn.

122 Zie o.a.: <https://www.overheidvannu.nl/actueel/artikelen/2019/10/17/wat-nederland-echt-nodig-heeft-meer-tussenruimte> en ook: <https://de-maatschappij.nl/nieuws/verslag-digital-masterclass-geert-teisman-bij-de-maatschappij>

Dat is iets anders dan achterkamertjes. Er moet balans in zijn en verantwoording moet goed worden doordacht. Het vraagt om optimisme, naïef misschien, maar beter dan cynisme. Het kan alleen functioneren bij vertrouwen en wederkerigheid. Zonder dat is er geen resultaat te bereiken. Vertrouwen omdat anders alles wordt vastgelegd in protocollen en dan werkt het verkennen en open spreken met elkaar niet. Wederkerigheid is op regionaal niveau bijvoorbeeld dat je belangen uitwisselt tussen gemeenten, zonder de rekening op te maken. Dit is een soort verantwoordelijkheid naar elkaar die je niet kunt formaliseren.

RECHTVAARDIG WAARNEMEN EN WERKEN

We pendelen in ons verhaal nogal eens heen en weer tussen brede maatschappelijke problemen die een collectieve aanpak verlangen (wat vanzelfsprekend is) en individuele verantwoordelijkheid. Bij dat laatste houden we geen pleidooi voor de zelfredzaamheid van de participatiesamenleving, die voor veel kwetsbare burgers betekent dat zij hun problemen vooral zelf mogen oplossen. Waar we wel voor pleiten is burgerinitiatief, nieuwe gemeenschappen in het publiek belang. En we pleiten vooral voor individuele verantwoordelijkheid bij degenen die in hun werk publieke taken vervullen. Om niet alleen 'het goede te willen', maar ook 'het goede te doen'.

Als je je bewust bent van het publiek belang van je werk, komt daar een gevoel van verantwoordelijkheid bij. Dat geldt zeker op een moment dat de samenleving polariseert, ongelijkheid toeneemt, onrechtvaardiger wordt. Stedenbouw kan naar onze mening niet vrijblijvend staan ten opzichte van problemen in de samenleving. Dat vraagt om zelfreflectie op de positie van de vakgemeenschap, maar ook op de positie van de individuele stedenbouwkundige. Hoe kunnen we verbinding maken met de vraagstukken waar dit essay over gaat? *Skin in the game* noemt Nassim Nicholas Taleb dat. Dat is bij hem vooral dat je niet vrijblijvend werkt,

maar bereid bent risico te nemen, je eigen huid inzet. Mislukt iets, dan heb je daar ook de nadelen van. Symmetrie in menselijke aangelegenheden. Wij zien daarin een echo van wederkerigheid en rechtvaardigheid. Voor Taleb gaat skin in the game 'over rechtvaardigheid, eer en opoffering, dingen die voor mensen van existentieel belang zijn'. Daarom is in zijn ogen de meent, de commons zo'n krachtig systeem, optimale skin in the game. Optimaal inzetten van je eigen huid, geven en nemen in evenwicht.

De auteurs van *Neighbourhoods for the Future* 'vertalen' skin in the game als *skin in the neighbourhood*. Zij zijn van mening dat wijken beter functioneren als de betrokkenen bij een project, of het nu nieuwbouw of vernieuwing is, een langdurig commitment hebben met de plek, als bewoners en gebruikers, maar ook als ontwerpers, bouwers, ontwikkelaars, activisten, bestuurders van corporaties et cetera. Zoveel te meer risico ze lopen bij het slagen van een project, zoveel te meer zullen ze zich inspannen voor een goed resultaat op lange termijn. Skin in the neighbourhood vraagt aan hen dat ze bezig zijn met publieke waardecreatie en langdurige betrokkenheid leidt tot eigenaarschap van bijvoorbeeld het publiek domein. Dat was een kracht van de woningcorporaties, die helaas zowel van binnenuit als door politieke tegenwerking zijn uitgehold.

We hebben mensen nodig die langdurig verbonden zijn met hun werk, kennis en contacten opbouwen, hun werk zien als een ambacht, overtuigd dat ze de publieke zaak dienen. *Stedebouwkundigen* kunnen skin in the game opbouwen. Zij leveren misschien ook procesmanagement, maar voor ons altijd in combinatie met ambacht en kennis, mede opgebouwd in vergelijkbare opdrachten elders. Essentieel is zich verdiepen (onderzoekend ontwerpen) en verbinden met de opgave. Dat heb je nodig om aan rechtvaardigheid te werken. Dat mensen recht hebben op een betekenisvol leven in een betekenisvolle omgeving laat je niet onverschillig en legt op dat in een ruimtelijke opgave

rechtvaardigheid wordt benoemd; dat voorzieningen rechtvaardig worden toebedeeld, dat personen en partijen in hun rechten worden herkend en erkend en in het ontwikkelproces een plek krijgen of worden gerepresenteerd.

De morele component, het goede doen, intrinsieke motivatie, skin in the game; ze zorgen voor een goed afgesteld kompas. Het zijn voor ons waarden die staan voor de individuele verantwoordelijkheid om in de stad te werken in het publiek belang.

Maar die overtuiging om het goede te doen oefen je niet alleen uit. Collectief zullen we met politieke instituties en burgers in de tussenruimte moeten werken aan een rechtvaardige stad.

David Harvey zegt het in het eerder genoemde artikel mooier dan wij het kunnen samenvatten. Het recht op de stad is 'a right to change ourselves by changing the city. It is, moreover, a common rather than an individual right since this transformation inevitably depends upon the exercise of a collective power to reshape the processes of urbanization.' Harvey doelde op bewoners en gebruikers; wij kunnen de stedebouw daar niet los van zien.

DANKWOORD

Dit stadsessay had niet tot stand kunnen komen zonder de inbreng van velen. Na de publicatie van ons stadsessay *Verkenning van de rechtvaardige stad* in 2018 hebben we op veel verschillende podia ons verhaal kunnen oefenen tijdens conferenties en debatten, met vaak heel waardevolle terugkoppeling vanuit het publiek.

De teams van MUST, het College van Rijksadviseurs, Atelier Rijksbouwmeester en de Community of Practice Rechtvaardige Stad gaven de ruimte om te oefenen met begrippen en argumenten in concrete projecten en in studiebijeenkomsten. De auteurs van meerdere trancity*valiz-publicaties, met name uit de serie stadsessays, waren een bron van inspiratie en reflectie. Allen dank daarvoor.

In het bijzonder danken we voor de gesprekken en/of het kritisch meelezen van de conceptversie van ons essay: Peter Vanden Abeele (Stadsbouwmeester Gent), Peter van Assche (Bureau SLA - Who Cares, Almere), Okrah Donkor (Triple ThreaT), Arie Lengkeek (ERA Contour), Bernadette Meertens (Nieuwe Groenmarkt gemeenschap), Saskia Naafs (Atelier Rijksbouwmeester), Peter Pelzer (Universiteit Utrecht), Hans Teerds (ETH Zürich) en Max Weghorst (Universiteit Utrecht).

TRANCITY*VALIZ

Trancity en Valiz zijn samenwerkende uitgeverijen die elkaar vinden in een gemeenschappelijke opvatting over de functie van publicaties. De boeken bieden kritische reflectie, zorgen voor interdisciplinaire inspiratie en leggen het verband tussen culturele disciplines en economische en sociaal-maatschappelijke kwesties. Publicaties over de stad, stedelijke ontwikkeling en het publieke domein zijn de kern van de samenwerking tussen Trancity en Valiz. De stedelijke samenleving wordt niet gevormd vanuit een enkel vakgebied. Ruimtelijke vraagstukken in architectuur en stedenbouw hebben een gelijkwaardige inbreng nodig vanuit een sociale, culturele en economische dynamiek. In wijken en buurten is het initiatief van bewoners en gebruikers minstens zo belangrijk als het beleid van overheden en maatschappelijke organisaties. Dit zijn noties waarmee het fonds trancity*valiz wordt samengesteld.

COLOFON

Ontwerp: Meeusontwerpt
Tekstcorrectie: Marianne Lahr
Drukwerk: Scanlaser
Uitgevers: Simon Franke – Trancity,
Eli Witteman / Astrid Vorstermans – Valiz

© Simon Franke / Wouter Veldhuis
ISBN 978-94-93246-37-9
NUR 758

De pdf is als gratis download beschikbaar via www.trancity.nl.
Herplaatsing hiervan op andere websites is niet toegestaan.

In de serie stadsessays verscheen eerder:

- Hans Teerds: *De ruimte die we delen. Hoe maken we architectuur en stedenbouw politiek?*
- Arie Lengkeek: *Architectuur in het midden. Stadsbouwgroepen voor een nieuwe wooncultuur.*
- Frans Soeterbroek: *Omstreden plannen, onderschatten burgers. De stad verdichten met bewoners.*
- Peter Pelzer: *Verantwoordelijk voor de toekomst. Op zoek naar een planologie van de lange termijn.*
- Edwin Buitelaar: *Maximaal, gelijk, voldoende, vrij. Vier perspectieven op de rechtvaardige stad.*
- Arnold Reijndorp: *De Nieuwe Stad. Een gebruiksaanwijzing.*
- Annemarie Kok: *Herinnering aan de rechtsstaat. Pleidooi voor serieus openbaar bestuur.*
- Simon Franke / Wouter Veldhuis: *De verkenning van de rechtvaardige stad. Stedenbouw en de economisering van de ruimte*
- Annemarie Kok: *Binding genoeg. De stad en het geheim van aangenaam samenleven.*

De 'rechtvaardige stad' wordt steeds belangrijker in hoe we stedelijke ruimte leefbaar, duurzaam en toegankelijk maken en houden. Dat perspectief is cruciaal in ruimtelijke ontwikkeling, in sociaal werk en in de programma-akkoorden van gemeente-besturen. De opdracht is hoe we voor iedereen een betekenisvol leven in een betekenisvolle omgeving mogelijk kunnen maken. Een belangrijke vraag, maar daarmee weten we nog niet hoe je rechtvaardigheid vertaalt in beleid, opneemt in ruimtelijke opgaven of er ontwerp voor levert.

Dit stadsessay vertaalt het denken over actuele maatschappelijke ontwikkelingen in sociaal-ruimtelijk handelen en biedt instrumenten om rechtvaardigheidsprincipes toe te passen in stedelijke ontwikkeling. Het doet een appel op ieder die werkt aan de stad om hierin verantwoordelijkheid te nemen en vanuit intrinsieke motivatie bij te dragen aan publieke waarde.

SIMON FRANKE is auteur, redacteur, uitgever en organisator van publicaties en programma's over stad, stedelijke ontwikkeling en publiek domein. Hij is de oprichter van Trancity.

WOUTER VELDHUIS is architect en stedenbouwkundige bij MUST. Daarnaast is hij als Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving verbonden aan het College van Rijksadviseurs.

Simon Franke en Wouter Veldhuis schreven eerder het stadsessay *Verkenning van de rechtvaardige stad. Stedenbouw en de economisering van de ruimte.*

stadsessays

trancity*valiz, over de stad,
stedelijke ontwikkeling en het publiek domein

ISBN 978-94-93246-37-9

9 789493 246379 >